

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 70 | 2016 | št. 1-2 (153) | str. 1-282

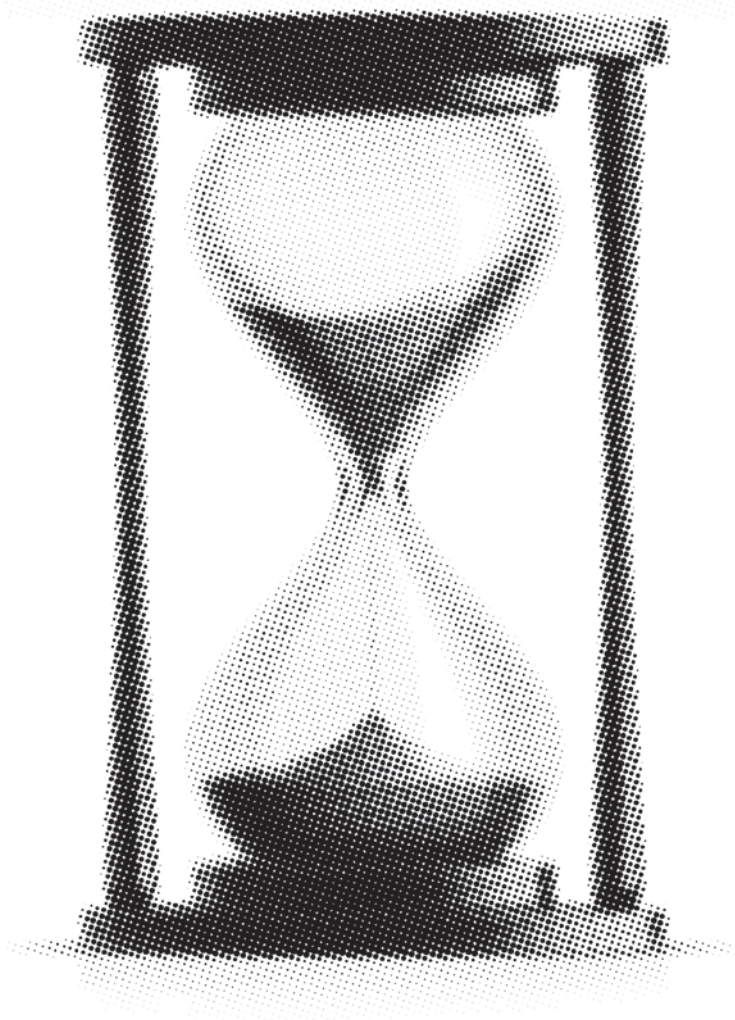

Peter Štih, *Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanskega sveta* • Jernej Kotar, *Listina cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželnega grba iz leta 1463* • Oskar Habjanič, *Darvinizem na Slovenskem* • Goranka Kreačič, *Po sledih hrvaških pl. Sufflay Otruševskih v Sloveniji* • Jernej Mlekuž, *»Oblastva morajo korigirati spokornišтво burno živeče aleksandrinke«*. Časopisne resnice o aleksandrinkah in aleksandrinstvu do prve svetovne vojne • Žiga Koncilija, *Vpliv vojnih razmer na žensko kriminaliteto – Sodni spisi Deželnega sodišča v Ljubljani (1914-1916)* • Filip Čuček, *K zgodovini češkoslovaško-jugoslovanskega koridorja (češko-slovenski zorni kot)*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 70 | 2016 | št. 1–2 (153) | str. 1–282

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec (SI), dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI), dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR), dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI), dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 30. april 2016.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2016: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBASI2X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS

Prelom: Nonparel, d.o.o., Medvode, maj 2016

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, maj 2016

Naklada: 1000 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Charge), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 30th 2016.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2016): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Layout by: Nonparel, d.o.o., Medvode, May 2016

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, May 2016

Print Run: 1000 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Peter **Štih**, Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanskega sveta8–66
Confrontation, Acculturation, and Integration at the Junction of the Romance, the Germanic and the Slavic World
- Jernej **Kotar**, Listina cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželnega grba iz leta 146368–96
The Charter by Frederick III on the Improvement of the Carniolan Coat of Arms from 1463
- Oskar **Habjanič**, Darwinizem na Slovenskem98–126
Darwinism in Slovenia
- Goranka **Kreačič**, Po sledih hrvaških pl. Šufflay Otruševskih v Sloveniji128–161
Tracing Descendants of the Croatian Nobles Šufflay of Otruševci in Slovenia
- Jernej **Mlekuž**, »Oblastva morajo korigirati spokornišvo burno živeče aleksandrinke«. Časopisne resnice o aleksandrinhah in aleksandrinstvu do prve svetovne vojne162–185
“The Authorities Must Rectify the Repentance of an Aleksandrinke with a Wild Life”. Newspaper Truths on Aleksandrinke and Aleksandrinstvo before World War I
- Žiga **Koncilijski**, Vpliv vojnih razmer na žensko kriminaliteto – Sodni spisi Deželnega sodišča v Ljubljani (1914-1916).....186–204
The Impact of War Circumstances on Women’s Criminality – Court Records of the Provincial Court in Ljubljana (1914-1916)
- Filip **Čuček**, K zgodovini češkoslovaško-jugoslovanskega koridorja (češko-slovenski zorni kot)206–225
On the History of the Czechoslovakian-Yugoslav Corridor (The Czech-Slovene Point of View)

Zapisi – Notes

Milan Dolgan, Publikacija o na Suhem bajerju leta 1915 ustreljenih žrtvah	228–236
A publication dealing with the victims of the 1915 killings at Suhi bajer	

Jubileji – Anniversaries

Profesor dr. Ignacij Voje – devetdesetletnik (Vasko Simoniti)	238–241
The Ninetieth Anniversary of Professor Ignacij Voje	
Osemdeset let akademika in zaslužnega profesorja dr. Jožeta Mlinariča (Tone Ravnikar)	242–244
The Eightieth Anniversary of the Academician and Emeritus Professor Jože Mlinarič	

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

5. konferenca European Information and Research Network on Parliamentary History »Parlamentarismuskritik und Antiparlamentarismus in Europa«, Berlin, 7.–8. maj 2015 (Jurij Perovšek)	246–252
--	---------

Ocene in poročila – Review and Reports

Luka Ilić, Theologian of Sin and Grace. The Process of Radicalization in the Theology of Matthias Flacius Illyricus (Lilijana Žnidaršič Golec)	254–258
Franz Herre, Marija Terezija – velika Habsburžanka (Jože Maček)	259–265
Ivana Lazarević, Vlasteoske kuće u gradu Dubrovniku 1817. Godine (Ignacij Voje)	266–268
Jure Gašparič, Izza parlamenta (Bojan Balkovec)	269–272
Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku LIII/1, 2 (Jože Maček)	273–277

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	278–281
Instructions for Authors	

Razprave

Peter Štih

Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanskega sveta

ŠTIH Peter, dr., red. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanskega sveta

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (153), št. 1–2, str. 8–66, cit. 259

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

V vzhodnih Alpah in na pragu Sredozemlja je v srednjem veku prišlo do stika romanskega, slovanskega in germansko govorečega prebivalstva, ki je imelo različne kulturne tradicije. Po začetnih konfrontacijah je prišlo do integracijskih in akulturacijskih procesov, ki so rezultirali v oblikovanju specifične večjezične kulturne pokrajine. Razprava obravnava posamezne primere integracije, akulturacije in akomodacije v obravnavanem prostoru in času.

Ključne besede: Severni Jadran, Vzhodne Alpe, Romani, Slovani, Germani, integracija, akulturacija, akomodacija, srednji vek.

ŠTIH Peter, PhD, Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

Confrontation, Acculturation, and Integration at the Junction of the Romance, the Germanic and the Slavic World

Historical Review, Ljubljana 70/2016 (153), Vol. 1–2, pp 8–66, cit. 259 notes

Language Sn. (De., Sn., En.)

In the Eastern Alps and on the threshold of the Mediterranean, contacts between the Romance, the Slavic, and the Germanic-speaking population with various cultural traditions came about in the Middle Ages. Initial confrontations were followed by integration and acculturation processes which resulted in the formation of a specific multilingual cultural landscape. The treatise deals with individual cases of integration, acculturation and accommodation in the relevant space and time.

Key Words: the Northern Adriatic, the Eastern Alps, the Romans peoples, Slavs, the Germans peoples, integration, acculturation, accommodation, the Middle Ages

Uvod*

Spomladi 1913, dobro leto pred začetkom prve svetovne vojne in v času, ko se je zaradi vedno ostrejših nacionalnih konfliktov znotraj Avstro-Ogrske monarhije upravičeno postavljalo vprašanje o bodočnosti in sploh o preživetju države, ki jo je v prvi vrsti povezovala vladarska dinastija, je imel eden najpomembnejših slovenskih pisateljev Ivan Cankar (1876–1918) v Ljubljani predavanje o Slovencih in Jugoslovanih. Poleg tega, da je menil, da za Avstrijo ni več rešitve in si je zaradi besed, da jo je potrebno pustiti »v lastnem dreku« prislužil teden dni zapora, je zelo jasno opredelil tudi razmerje Slovencev do drugih južnih Slovanov. V razliko od mnogih, ki so bili v evforičnem zanosu, vzpodbujenem tudi z uspehi proti Turčiji v prvi balkanski vojni, pripravljeni na oltar (unitarnega) jugoslovanstva žrtvovati tudi slovensko narodno in jezikovno identiteto,¹ je Cankar razmerje Slovencev do ostalih južnoslovanskih narodov opredelil s sledečimi besedami: »Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratranci, – po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu.«²

Cankar je s tem Slovence in njihovo razmerje do svojih sosedov postavil v zgodovinski kontekst. Zgodovina je bila tista, ki je med njimi in ostalimi južnimi Slovani vzpostavila nespregljive kulturne razlike. A taista zgodovina je tudi povzročila, da je bila kultura Slovencev, ki jo je tukaj razumeti v najširšem pomenu besede kot način življenja, veliko bližje jezikovno tujim Nemcem in romanskim Furlanom kot pa jezikovno in s tem po takratnem splošnem in tudi še danes prevladujočem prepričanju *eo ipso* tudi narodno sorodnim Hrvatom in Srbom. Ugotovitev, da veže Slovence z Nemci, ki so jih smatrali za svoje najhujše sovražnike,³ v kulturnem oziru mnogo več skupnega kot pa s slovanskimi »brati« in »bratranci« na jugu, je Cankarju predvsem pomenila, da je jugoslovansko vprašanje v prvi vrsti politično

* Razprava je razširjena – in s tem tudi dopolnjena ter spremenjena – verzija referata, ki ga je imel avtor na simpoziju *Akkulturation im Mittelalter* v organizaciji *Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte* v Reichenauu 25. 3. 2010. Za pomoč se zahvaljujem prof. dr. Mariji Wakounig, Dunaj.

¹ Gl. Melik, Slovenci v času Cankarjevega predavanja, 687 sl.; Fischer (ur.), *Slovenska novejša zgodovina* 1, 54 sl.; Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, 147 sl.

² Cankar, Slovenci in Jugoslovani, 235.

³ Gl. Rozman (ur.), *Sosed v zrcalu soseda*; Štih, Slovenske predstave, 313 sl.; isti, Miti in stereotipi, 39 sl.

in ne kulturno ali jezikovno vprašanje, nam pa lahko služi kot dobro izhodišče za vprašanja o zgodovinskih dejavnih in procesih, ki so pripeljali do takšnega stanja, o vzrokih, ki so jih sprožili ter o času, v katerem so se odvijali.

V časovnem oziru je bil za oblikovanje te specifične kulturne pokrajine med severnim Jadranom in vzhodnimi Alpami, ki je kazala številne obraze in v kateri so se prepletale in ena na drugo vplivale zelo različne tradicije, gotovo najbolj odločilen srednji vek. Kajti kulturni vzorec, ki ga je na začetku 20. stoletja na kratko označil Ivan Cankar je v 16. stoletju detektiral že Primož Trubar (1508–1586), vodilna osebnost slovenskega protestantizma in začetnik slovenskega knjižnega jezika. V svojem dolgem nemškem predgovoru k hrvaškemu prevodu v glagolici natisnjenega prvega dela Nove zaveze iz leta 1562, ki ga je posvetil pravkar za češkega kralja okronanemu Maksimilijanu II. in katerega namen je bil zbuditi pozornost evropske javnosti na od Turkov še vedno ogroženo slovansko prebivalstvo notranjeavstrijskih dežel in dežel krone sv. Štefana, je med drugim zapisal tudi sledeče: *Der oberen Windischen Ländern / gemeines Volck / als die Windischen Märcker / die in Mätlinger Boden / vnnd vmb Newenstatt / Türckfeld / vnnd in derselbigen Gegendt wonen / seind schier auch der Art vnd Sitten / wie die Crobaten vnd Sürffen / die vor den Türcken / vnd auß der Türckey zu jnen geflohen seind. Die am Kharst / vnd in der Graueschafft Görtz vnd Histerreich sitzen / der ein thail halt sich auff Crobatisch / der ander auff Wällisch / mit Sitten vnd Glauben. Wölche aber in Lands Crain / Vndersteyer vnd Kernten sitzen vnnd jr Wohnung haben / die halten sich nach Art vnd Aigenschafft der Teutschen / klaiden sich auch auff teutsch / allein das die Weiber tragen besondere lange Schlayer am Kopf.*⁴

Z oberen Windischen Länder je Trubar mislil tiste pokrajine notranjeavstrijskih dežel, ki so bile poseljene s slovanskim prebivalstvom. Tu so živeli njegovi »lubi Slovenci«,⁵ katerim je namenjal svoje prevode Svetega pisma in drugih verskih besedil in h katerim se je tudi sam štel, čeprav se je v svojih delih in tudi na portretih podpisoval kot Kranjec – in ne Slovenec; zgovoren indic, da so dežele in deželna zavest še vedno imele odločilni pomen za oblikovanje občutka pripadnosti in domovinske zavesti.⁶ Celoto, ki so jo predstavljale *die oberen Windischen Länder* je opredeljeval le jezik, ki je definiral tudi njene meje. Jezik je bilo tisto presečišče, ki je povezovalo preprosto ljudstvo, *gemeines Volck*, na katerega se je obračal Trubar in ki ni živelo samo v različnih političnih entitetah ampak je izkazovalo tudi veliko kulturno raznolikost. Področje na robu, na južni meji, se je jasno razlikovalo od razmer v centralnih predelih, kot tudi od tistih na zahodni meji proti Italiji. Že sami po sebi kulturno heterogeni hrvaški, srbski in drugi prebežniki pred Turki – uskoki –, ki so bili integrirani v obrambni ustroj Vojne krajine, so se

⁴ Trubar, *Deutsche Vorreden*, 210. Gl. tudi Katičič, *Ein Ausblick*, 95 sl.

⁵ Vendar seveda samostalniki *Slovenec* in pridevnik *slovenski* v 16. stoletju še nista imela tistega semantičnega pomena, ki sta ga dobila ob narodnem oblikovanju Slovencev v 19. stol. in ga imata še danes: gl. Müller, Raba imena Slovenci, 21 sl.; isti, Temelji slovenskega knjižnega jezika, 166 sl. Za proces narodnega oblikovanja Slovencev gl. od novejših del, Hösler, *Von Krain zu Slowenien*; Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*.

⁶ Gl. Makarovič, *Ko še nismo bili Slovenci*, 48 sl.

naselili v takšnem številu, da so skupaj z domačim prebivalstvom tvorili posebni kulturni *facies* znotraj *oberen Windischen Länder*; vsekakor nekaj, kar bi zasluži dodatno pozornost prav z vidika akulturacijskih in integracijskih procesov. Na Krasu in Goriškem je bil opazen močan italijanski vpliv. Prav tako v Istri, kjer pa je del taistega slovanskega prebivalstva, ki ga je Trubar štel med bralstvo svojih »slovenskih« knjig, spadal še k hrvaškemu kulturnemu krogu. Središčni predeli *der oberen Windischen Länder* na Kranjskem, Koroškem in južnem Štajerskem pa so imeli v kulturnem oziru nemški obraz. Tamkajšnje slovansko prebivalstvo je bilo po Trubarjevih besedah popolnoma integrirano v nemško kulturno pokrajino in se je od nje razlikovalo le po specifičnem elementu ženske noše.

Kompleksnost kulturnega prostora dodatno osvetljuje še njegova jezikovna podoba, o kateri je vedel Trubar na istem mestu povedati sledeče: *Vnd der Oberen Windischen Ländern / Lands Oberkeit / Grauen / Freyherren / vnd die vom Adel / können gut Teutsch / vnd jr vil Lateinisch und wälisch. Dergleichen vil Burger / Priester vnnnd Münch reden Teutsch. Aber der gemein vngewandert Man durch auß / redet nur die Windische Sprach.*⁷ S temi nekaj besedami je zelo natančno opisana sociolingvistična situacija v *oberen Windischen Länder*. To še zdaleč ni bil jezikovno monoliten prostor, kot bi nemara lahko sklepali iz njegovega poimenovanja, ampak izrazito večjezičen, kjer pa so bile posamezne jezikovne prakse družbeno pogojene. Slovenščino so kot edini jezik govorili samo preprosti, neizobraženi ljudje, ki pa so tvorili veliko večino prebivalstva in samo oni so bili enojezični. Plemstvo je odlično govorilo nemško, poleg tega pa v veliki meri še latinsko in italijansko. Meščanstvo in duhovščina – s čimer je verjetno mišljenja nižja, ki ni imela ustrezne latinske izobrazbe – je prav tako govorila nemščino, vsi skupaj pa še slovenščino. Trubar tega sicer ne omenja izrecno, vendar to nedvomno izhaja iz njegovega opisa in je bilo tako samoumevno, da ni čutil potrebe po izpostavljanju tega dejstva. Nenazadnje potrjuje takšno stanje tudi odločna podpora kranjskih deželnih stanov Trubarjevemu reformatorskemu delu.⁸ Brez njihove pomoči ne bi mogel realizirati svojega izjemnega prevajalskega opusa in ne utemeljiti slovenskega knjižnega jezika in literature. Vsekakor družbeni sloji, ki so znali nemško do slovenščine niso bili negativno ali celo sovražno nastrojeni, ampak so jo v določenih socialnih situacijah tudi prakticirali.⁹

Kulturna pokrajina, ki jo je opisal Trubar, je bila produkt dolgega zgodovinskega razvoja, katerega izhodišče je iskati v zgodnjem srednjem veku. Takrat so se v prostoru med severnim Jadranom in vzhodnimi Alpami srečali trije kulturni krogi, ki jih običajno in zelo posplošeno označujemo kot romanski, slovanski in germanski svet. Oznaka in zamejenost vsakega od teh krogov je v prvi vrsti po-

⁷ Trubar, *Deutsche Vorreden*, 210 sl.

⁸ O tem nam npr. dobro sliko nudijo pisma Primoža Trubarja in tudi drugih slovenskih reformatorjev, ki pričajo o živahni korespondenci s kranjskimi deželnimi stanovi in njihovi podpori reformatorskim prizadevanjem. Gl. Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*; isti, *Pisma slovenskih protestantov*.

⁹ Katičič, *Ein Ausblick*, 96 sl. O jezikovni praksi višjih družbenih slojev gl. od novejših del Žvanut, *Od viteza do gospoda*, 32 sl.; Golec, *Was bedeutet »slovenisch« und »deutsch«*, 37 sl.; Štuhec, *Besede, ravnanja in stvari*, 255 sl.

gojena z jezikom, kar pravzaprav še vedno odraža percepcijo 19. stoletja, ko se je izoblikovalo naziranje, da so jezikovne skupnosti identične s kulturnimi in etničnimi skupnostmi in da vsakemu ljudstvu ne pripada samo njegov lasten jezik ampak tudi njegova lastna kultura.¹⁰ Danes so takšne, s kulturno homogenostjo pogojene predstave že dolgo presežene in nedvomno je, da so pod navedenimi imeni subsu-mirane skupnosti bile precej bolj heterogene, kot sugerirajo njihova imena in da so se v njih stekale zelo različne tradicije in identitete.¹¹ V tem smislu bi jih prej lahko imeli za hibridne kulture.¹² A ne glede na problematičnost pojmov, s katerimi skušamo opisati takratni svet, nedvomno drži, da so se na obravnavanem prostoru med koncem antike in koncem zgodnjega srednjega veka izoblikovale razmere, ki so bile nove, ki so v marsikaterem oziru radikalno spremenile star način življenja in ki so postale izhodišče za celo vrsto procesov, ki so pripeljali do izoblikovanja s Trubarjevimi besedami ilustriranega kompleksnega kulturnega prostora.

Prav v ta Trubarjev slovanski svet med severnim Jadranom in vzhodnimi Alpami bo v nadaljevanju usmerjena naša pozornost, čeprav bi gledišče lahko tudi obrnili in na celotno situacijo pogledali iz perspektive romanskega ali germanskega (nemškega) sveta na tem presečišču. Nedvomno bi bila takšna perspektiva prav tako pomembna in koristna, vendar bi tako razširjen pogled zahteval posebno raziskavo. Ob tem je potrebno dodati, da je izoblikovanje kompleksnega kulturnega prostora v smislu, kot ga je opisal Trubar, bilo politično, gospodarsko, kulturno, jezikovno, versko in še kako drugače pogojeno in v okviru običajne razprave je mogoče to kompleksno tkivo, sestavljeno in prepleteno iz najrazličnejših niti, ki so bile tudi v časovnem oziru različno dolge, predstaviti le v obliki skice in s poudarkom na glavnih potezah in fenomenih ter jih ilustrirati s posameznimi primeri. Znotraj teh omejitev nas bo predvsem zanimalo kako je prišlo do izoblikovanja enega najbolj zahodnih delov celotnega slovanskega sveta, kaj je to pomenilo za starejše romansko prebivalstvo tega prostora, kot tudi kaj je temu prostoru in njegovim slovanskim prebivalcem prinesla kasnejša germanska, oziroma pravilneje rečeno bavarska kolonizacija nemško govorečega prebivalstva. Zanimala nas bodo razmerja in vplivi med temi različnimi skupinami, ki so se odrazili v celi vrsti procesov, ki jih opisujemo s pojmi kot so kulturni kontakt, kulturni transfer, akulturacija, interakcija, modernizacija, akomodacija, transformacija, integracija, asimilacija in še bi lahko naštevali.

Slovanska naselitev, avarsko gospostvo in zahodno sosedstvo

V očeh krščanskih piscev zgodnjega srednjega veka je svet, ki se je začel na vzhodni meji Italije veljal za barbarskega in s tem za poudarjeno tujega in

¹⁰ Gl. Geary, *Mit narodov*, 19 sl.; Wiwjorra, *Germanenmythos*; Graus, *Slavs and Germans*, 149 sl.

¹¹ Gl. npr. Jarnut, *Germanisch*, 107 sl.; Pohl, *Vom Nutzen des Germannebegriffes*, 18 sl.

¹² Prim. Borgolte, *Migrationen als transkulturelle Verflechtung*, 266 sl.; Borgolte, *Schneidmüller (Hg.), Hybride Kulturen*.

manjvrednega. Tu so živeli Slovani in Avari, ki so jih na latinskem Zahodu v stereotipni maniri¹³ označevali kot *crudeles pagani*, *gens ferox*, *gens bruta et irationabilis* ipd.¹⁴ Z njihovo naselitvijo se je vzhodnoalpski prostor, ki so ga še v 6. stoletju povezoval in združeval rimski ureditev, antična tradicija in krščanstvo s svojo cerkveno organizacijo, razcepil na zahodni romansko-germanski in vzhodni avarsko-slovanski del, med katerima se je vzpostavila zelo izrazita meja. Toda kljub temu med obema svetovoma ni – če uporabim pojma iz povojne Evrope – potekala železna zavesa, ampak prej zelena meja. To je bila meja, o kateri prinaša veliko informacij zlasti Pavel Diakon, ki jo je kot domačin iz Čedad v vzhodni Furlaniji tudi dobro poznal in čez katero so prehajali odposlanci, vojaški kontingenti, roko-delci, politični emigranti in verjetno še kdo.¹⁵ Natančno se je vedelo kdo je kdo pri sosedu in kje ga je najti in dogajanje na romansko-germanski in avarsko-slovanski meji sodi med tiste primere, ki opozarjajo, da je imela meja poleg ločevalnega tudi združevalni karakter.¹⁶ Sodobne raziskave mejà namreč vedno bolj poudarjajo, da meja ni samo prostor ločevanja ampak tudi prostor dotikanja in srečevanja; je področje stika, ki omogoča kulturni in vsak drug transfer, s katerimi so se šele lahko začeli različni procesi od akulturacije do asimilacije in od modernizacije do harmonizacije.¹⁷

O naseljevanju Slovanov v porečja vzhodnoalpskih rek Aniže, Mure, Drave, Save, Savinje in Soče ne vemo skoraj ničesar. Zato predstavlja vprašanje, na kakšen način je ta prostor postal slovanski, podoben problem, kot kako pojasniti fenomen, da je bilo znotraj osupljivo kratkega časa slavizirano ogromno področje, ki je segalo od Baltika do Egejskega morja in od Labe do ruskih step.¹⁸ Pred zadnjim desetletjem 6. stoletja se Slovani v vzhodnoalpskem-severnojadranskem prostoru sploh ne omenjajo. Takrat pa so se najverjetneje v zgornji dolini Drave že spopadali z Bavarci in na jugu preko Istre oziroma Krasa že silili v Italijo, zaradi česar se je leta 599 in 600 v Rimu vznemirjal papež Gregor Veliki.¹⁹ Te izpod peresa Pavla Diacona in papeške pisarne izvirajoče informacije, ki se nanašajo na skrajni zahodni rob slovanskega naselitvenega ozemlja med severnim Jadranom in glavnim alpskim grebenom, je razumeti na način, da so Slovani do takrat že kontrolirali vzhodno

¹³ Prim. Pohl, *Awaren*, 5 sl.; Gießauf, *Barbaren*, 92 sl.

¹⁴ Breves Notitiae, c. 3; Conventus episcoporum ad ripas Danubii, 172, 174.

¹⁵ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* I 27; II 8, 9, 14; IV 4, 7, 10, 12, 20, 24, 28, 37, 38, 40, 51; V 18, 19, 20, 22, 23; VI 24, 45, 51, 52.

¹⁶ Gl. Štih, O vzhodni meji, 103 sl.

¹⁷ Gl. Herbers, *Europa und seine Grenzen*, 37 sl.; Jaspert, *Grenzen und Grenzräume*, 56 sl.; Moraw, *Mark Brandenburg*, 13 sl.

¹⁸ Povzetek aktualnih razmišljanj in predstavitev modelov o problemu slovanske ekspanzije v zgodovino pisju gl. pri Pohl, *Volkerwanderung*, 206–212. Gl. tudi: isti, *Awaren und ihre Beziehungen*, 341 sl. Od sodobnih monografij, ki se ukvarjajo s problematiko zgodnjih Slovanov naj omenim zgolj dve, konceptualno in vsebinsko povsem različni deli: Barford, *Early Slavs*; Curta, *Making of the Slavs*.

¹⁹ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 7, 10; Gregorii I papae *Registrum epistolarum* 2, X, 15, 154.

od tod ležeča porečja Save, Drave in Mure,²⁰ kar je zopet videti v kontekstu velike slovanske ekspanzije, ki je v 6. stoletju zajela tako balkanski polotok kot tudi češko-moravski prostor in verjetno tudi področje Saale in Labe.²¹ Hkrati nam ta poročila tudi že pričajo o prvem srečanju Alpskih Slovanov²² z njihovimi zahodnimi sosedi in o naravi tega srečanja. Šlo je za nasilno, vojaško konfrontacijo in boji z Bavarci, furlanskimi Langobardi in romanskim prebivalstvom pod bizantinsko oblastjo v Istri so opredeljevali slovansko razmerje do zahodnih sosedov tudi v zgodnjem 7. stoletju. Tako so okrog 610 Slovani pri Aguntu ob zgornji Dravi ponovno porazili Bavarce ter na jugu pustošili po Istri,²³ Langobardi pa so si nekoliko kasneje uspeli na stičišču furlanskega in koroškega prostora podrediti Slované Kanalske doline, ki so nato več kot stoletje dolgo plačevali njihovemu vojvodi v Čedadu poseben *pensio*.²⁴

Te in podobne konfrontacije, ki jim sledimo še v zgodnje 8. stoletje,²⁵ seveda niso mogle biti brez posledic za izoblikovanje slovansko-romanske in slovansko-bavarske meje, ki se je zlasti na jugozahodu pokazala kot zelo stabilna: današnja etnična meja med Slovenci in Italijani, ki v grobem poteka po robu furlanske nižine, je ostala v glavnih potezah nespremenjena od zgodnjega srednjega veka, ko se je vzpostavila kot slovansko-romanska meja.²⁶ Ob tem ni nepomembno, da se meje slovanskega naselitvenega prostora niso pokrivalo s političnimi mejami: tisti Slovani, ki so v tem najzgodnejšem času poselili severno Istro, so spadali pod provincialno bizantinsko oblast, ki ji je načeloval *magister militum*, tisti, ki so naseljevali Vipavsko, Soško, Nadiško in Kanalsko dolino pa so spadali v Furlanijo in s tem pod oblast tamkajšnjega langobardskega vojvode.²⁷ Ostali Slovani, to je

²⁰ Od številne literature navajam le nekaj del, v katerih so avtorji problematiko obravnavali z različnimi akcenti in tudi interpretacijami: Grafenauer, Nekaj vprašanj, 23 sl.; isti, Naselitev Slovanov, 17 sl.; Bertels, Carantania, 91 sl.; Šašel, Ostalpenbereich, 821 sl.; Szameit, Kärnten und die Slawen, 71 sl.; Lotter, *Premiki ljudstev*, 123 sl.; Žužek, Naselitev Slovanov, 261 sl.; Curta, Early Slavs, 303 sl.; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 481 sl.

²¹ Gl. Herrmann (Hg.), *Slawen in Deutschland*, 7 sl.; isti (Hg.), *Welt der Slawen*, 253 sl.; Brather, *Archäologie der westlichen Slawen*, 59 sl.

²² Alpski Slovani je pomožen pojem, ki ga je skovalo moderno zgodovinopisje in ne pojem virov. Z njim so mišljeni Slovani, ki so se v 6. in v začetku 7. stoletja naselili v porečja vzhodnoalpskih rek. Zaradi tega je lahko pojem Alpski Slovani samo geografsko determiniran, saj niso ti Slovani politično, pravno in tudi etnično nikoli tvorili zaokrožene celote v smislu, da bi se oblikovali v eno samo ljudstvo (*gens*) s svojo lastno identiteto.

²³ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV, 39, 40. Gl. Wolfram, *Grenzen und Räume*, 78 sl. Glede datacije slovansko-bavarskega spopada pri Aguntu, kjer v historiografiji ni enotnega mnenja (okrog 610 ali okrog 625) gl. Kos, K poročilom Pavla Diakona, 165 sl.; Pohl, *Awaren*, 239 in op. 19; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 39 in op. 149.

²⁴ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 38. Gl. Krahwinkler, *Friaul*, 58 sl.; isti, *Langobarden und Kärnten*, 58 sl.

²⁵ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* VI 24, 45. Gl. Krahwinkler, *Friaul*, 56 sl., 60; Štih, O vzhodni meji, 117.

²⁶ Gl. Kos, K postanku, 170 sl.; Grafenauer, Slovensko-romanska meja, 5 sl.

²⁷ Mnenje o bizantinski oblasti nad Slovani v Istri na začetku 7. stoletja temelji na predpostavki, da je tržaška škofija v zgodnjem srednjem veku imela enak obseg kot v poznem srednjem veku, ko je vanjo spadalo območje notranjskega Krasa do Javornikov in Snežnika. Gl. Štih, O vzhodni meji, 109 in op. 44 in 45.

velika večina tistih, ki so se konec 6. stoletja naselili v vzhodnoalpski prostor, pa je spadala pod oblast Avarov. Ta je na zahodu segala vse do Italije.²⁸

Sploh se zdi, da je bila slovanska naselitev v vzhodne Alpe del avarske ekspanzije in da so Slovani v ta prostor prišli pod avarsko komando ali vsaj v neke vrste zvezi z Avari.²⁹ Vključeni so bili v avarsko nadregionalno politično tvorbo s središčem v Panoniji in Avari s kaganom na čelu so kot politični gospodarji odločilno vplivali na razmerje in odnose njim podrejenih Alpskih Slovanov do zahodnih sosedov. Avarski kagan je odločilno posegel že v slovansko-bavarske boje ob koroški Dravi okrog leta 595, v katerih so Bavarci utrpeli izgube, merjene z velikostjo plemenske vojske.³⁰ Podobno je krojil kagan razmere tudi na meji Italije. Tam so Avari s slovansko pomočjo pustošili bizantinsko Istro in s požigom Čedadu leta 611 prejkone pomagali svojemu zavezniku, langobardskemu kralju Agilulfu, proti preveč samostojnemu furlanskemu vojvodi Gisulfu II., ki je ob tej priliki tudi izgubil življenje.³¹ Prav boj za kontrolo nad prvo langobardsko vojvodino v severni Italiji, ki je v 7. in 8. stoletju potekal med centralno silo v Paviji in regionalno v Čedadu, je v furlanske zadeve vpletal avarske in slovanske sosede z druge strani meje. Tradicionalni zaveznik langobardskega kralja je bil avarski kagan, nosilci furlanske avtonomije pa so pomoč iskali pri sebi primerljivih Slovanih koroškega in morda tudi kranjskega prostora. Ko je kaganova vojska leta 664 na intervencijo langobardskega kralja vdrla v Furlanijo in ubila tamkajšnjega upornega vojvodo, je njegov sin zbežal v Karantanijo, ki se kot teritorialno ime ob tej priliki prvič omenja, kjer ni našel samo azila, ampak tudi vojaško pomoč za sicer neuspešen poskus osvojitve očetovega vojvodskega položaja.³²

Slovani karantanskega, to je nekdanjega noriškega prostora ob koroški Dravi in štajerski Muri so se že v dvajsetih letih 7. stoletja otesli avarskega gospostva. Veliko spremembo, ki je odprla pot etnogenezi Karantancev, je povezovati s krizo avarske moči, ki je nastopila z velikim slovanskim uporom pod vodstvom Sama in neuspešnim obleganjem Carigrada 626.³³ Južno od Karavank, na ozemlju današnje Slovenije, pa se je avarska oblast obdržala vse do avarskih vojn Karla Velikega, ki jih je poleti 791 začel prav z napadom italške frankovske vojske pod vodstvom sina Pipina na avarsko postojanko nekje na prostoru Karniole.³⁴ Ob tem se zdi, da je moralo biti današnje slovensko ozemlje za avarski način življenja marginalno.

²⁸ Štih, O vzhodni meji, 110 sl.

²⁹ Grafenauer, Nekaj vprašanj, 85 sl.; Fritze, Zur Bedeutung der Awaren, 498 sl.; Pohl, *Awaren*, 117 sl., 147 sl. Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 44, je to zvezo označil kot *societas leonina* – kot zvezo dveh neenakopravnih partnerjev.

³⁰ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 10; Wolfram, *Grenzen und Räume*, 78.

³¹ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 24, 37, 40. Gl. Krahwinkler, *Friaul*, 39 sl.; Štih, Istra v času ustanovitve kopske škofije, 12 sl.

³² Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* V 19–22. Gl. Štih, O vzhodni meji, 114 sl.

³³ Gl. Pohl, *Awaren*, 248 sl.; za etnogenezo Karantanacev gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 45 sl., 275 sl.; Krahwinkler, *Ausgewählte Slaven-Ethnonyme*, 413 sl.; Kahl, *Staat der Karantanen*, 67 sl.; Štih, *Karantanci*, 47 sl.

³⁴ *Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae* št. 20. Gl. Pohl, *Awaren*, 316; Krahwinkler, *Friaul*, 148 sl.; Bratož, *Začetki oglejskega misijona*, 83 in op. 22.

Pretežno hribovit in gorat ter tudi z gozdom močno poraščen svet ni bil primeren za stepske konjenike in njihov nomadski način življenja. Skorajda popolna odsotnost arheoloških najdb, ki bi jih bilo mogoče opredeliti kot avarske, potrjuje vtis, da slovensko Posavje in Podravje ni bilo njihovo naseljitveno področje.³⁵ Edini pravi pomen, ki ga je to ozemlje imelo za Avare, je v prvi vrsti iskati v njegovi funkciji kontaktne in vpadnega prostora v Italijo. Kajti kdor je imel kontrolo nad njim, je imel ključ, ki je odpiral ali zapiral vrata vanjo na njeni najbolj izpostavljeni meji.³⁶ Zato je avarsko gospodstvo nad slovenskim ozemljem in njegovim slovanskim prebivalstvom razumeti predvsem kot kontrolo nad starimi antičnimi cestami, ki so povezovale Italijo in panonski prostor. Hkrati si je tudi predstavljati, da je bilo avarsko gospodstvo nad tamkajšnjimi Slovani, ki je bilo dolgo časa predmet ostrih znanstvenih diskusij,³⁷ precej ohlapno. Glede na današnje stanje raziskav se zdi, da »hlapčevstvo«, s katerim so nekdanje opisovali razmerje Alpskih Slovanov do Avarov, ni imelo niti stabilnih socialnih odnosov, niti izrazitih pravnih oblik. Še najbolj se je moralo odraziti na področju politično-vojaških odnosov in je puščalo veliko praznega prostora za samostojno slovansko družbeno in pravno ureditev.³⁸ Avarsko gospodstvo in slovanski način življenja se nista izključevala ampak sta bila, kot je to poudaril Walter Pohl, komplementarna procesa, ki sta se odvijala v istem prostoru.³⁹

Na to komplementarno značilnost opozarja tudi možnost, da so Slovani vzhodnoalpskega prostora prevzeli v svoj način življenja in organizacijo družbe ter oblasti posamezne institucije avarske ureditve. Bani, župani, Hrvati, ki so na Koroškem pustili presenetljivo močne sledove,⁴⁰ kot tudi enigmatični kosezi, ki veljajo za alpskoslovansko posebnost,⁴¹ so pojmi, ki jih običajno povezujemo s slovanskim kontekstom. Toda povsem možno je, da so prvotno bili del avarske ureditve. Za bane, ki so izpričani tako pri dalmatinskih Hrvatih kot v toponimih karantansko-koroškega prostora,⁴² je avarski izvor imena po mnenju etimologov

³⁵ Še tistih nekaj skromnih »avarskih« najdb spada v glavnem v pozno obdobje drugega kaganata oziroma v konec 8. stoletja in gre v največji meri za posamične najdbe, ki so domnevno prišle v posest lokalnega prebivalstva po uspešnih avarskih vojnah Karla Velikega. Gl. Ciglenečki, *Prispevek k arheološki sliki Carneole*, 151 sl.; Karo, *Ozemlje današnje Slovenije*, 146 sl.

³⁶ Že Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* II 9 ugotavlja, da je Italija dobro zavarovana z naravnimi morskimi in gorskimi mejami, le na vzhodu, kjer se dotika Panonije ima *largius patenter et planissimum ingressum*, s čimer je lahko mišljena le Vipavska dolina, ki se z vzhoda odpira proti furlanski nižini in morda tudi ugodni kraški prehodi v njenem zaledju. Podrobneje o geografiji tega prostora, njegovem pomenu in obrambi gl. pregled z literaturo pri Štih, *O vzhodni meji*, 104 sl.

³⁷ Pregled problematike in diskusije gl. pri: Grafenauer, *Ustoličevanje*, 17 sl.; isti, *Vprašanja županov*, 1136 sl.; Hauptmann, *Staroslovenska družba*, 7 sl.; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 45 sl.; isti, *Zgodovinska pravotvornost*, 37 sl.

³⁸ Gl. Grafenauer, *Razmerje med Slovani in Obri*, 145 sl.; Fritze, *Zur Bedeutung der Awaren*, 507 sl., 514 sl.; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 46 sl., zlasti 53; Pohl, *Awaren*, 112 sl.

³⁹ Pohl, *Awaren und ihre Beziehungen*, 350.

⁴⁰ Še vedno temeljno: Grafenauer, *Hrvati u Karantaniji*, 207 sl. Pregled kasnejših raziskav prinaša Štih, *Novi poskusi*, 122 sl. Gl. tudi Kranzmayer, *Ortsnamenbuch* 1, 70.

⁴¹ Pregled problematike in literature gl. pri Grafenauer, *Ustoličevanje*, 29 sl.; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 59 sl.; isti, *Kmečko prebivalstvo*, 288 sl.

⁴² Gl. nazadnje Kahl, *Staat der Karantanen*, 171 sl.

nesporen, pri županih so mnenja že deljena, še bolj pri kosezih, medtem ko so bili Hrvati po nekaterih mnenjih prvotno poseben družbeni sloj pri Avarih in ne etnična skupina.⁴³ Kljub temu, da zadnja beseda v teh vprašanjih še zdaleč ni bila izrečena, opozarjajo primeri na razmerja in procese med dvema različnima oblikama življenja, ki so ju na eni stran karakterizirali konjeniki, na drugi pa kmetje. V prevzemu nekaterih z ureditvijo družbe in organizacijo oblasti povezanih institucij se zrcali tako podrejenost poljedelskih Slovanov od nomadskih Avarov, kot lahko v njih prepoznamo tudi procese kulturnega transferja, akulturacije in prilagoditve.

Ob tem je nedvomno, da so slovanska naselitev, avarsko gospostvo in z njima zvezane oblike življenja popolnoma spremenile kulturno pokrajino vzhodnoalpskega prostora, kjer se je poznoantična provincialna struktura ohranjala še daleč v 6. stoletje.⁴⁴ Rekli bi lahko celo, da je izginila celotna kultura v najširšem pomenu te besede kot posebna oblika življenja. V razliko od germanskih ljudstev, ki so se naseljevala na tla rimskega cesarstva, slovansko-avarski prišleki očitno niso stremeli po kontroli nad poznoantičnim državnim in davčnim aparatom in niso imeli interesa, da bi ohranjali rimsko infrastrukturo. Prelom, ki ni bil prihranjen niti najbolj vzhodnim predelom same Italije,⁴⁵ je bil popoln in je zajel vsa področja življenja: od državno-političnega, družbenega, gospodarskega do kulturnega, duhovnega, verskega in jezikovnega. Kompleksna delitev dela pozne antike, na kateri so temeljili država in uprava, cerkvena organizacija, mesta, trgovina, pismenost in visoka kultura, je propadla.⁴⁶ Prostor je dobil novo, slovansko jezikovno identiteto, ki se je ohranila do danes. Provincialna imena so nadomestila nova kot sta bili Karantanija in Karniola.⁴⁷ Krščanstvo so izpodrinili novi bogovi, ki jih tako odlično ponazarja glava s tremi obrazi iz St. Martina am Silberberg na Koroškem.⁴⁸ Z zamrtjem višinskih naselbin, od katerih je bila najbolj reprezentativna tista na koroški Junski gori, se je popolnoma spremenila poselitvena podoba pokrajine.⁴⁹ Antično gospodarstvo, katerega uspešnost je simboliziralo noriško železo, so zamenjale oblike in orodja,

⁴³ Skok, *Etimologijski rječnik* 1, 104 sl. (ban); 2, 687 sl. (župa/župan); Bezljaj, *Etimološki slovar* 1, 10 sl. (ban); 4, 485 (župan [z oznako: 'Etimološko temna beseda']). Za vprašanje kosezov gl. Grafenauer, *Ustoličevanje*, 320 sl.; 499 sl.; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 59 sl. Za Hrvate kot izvorno avarski socialni sloj gl. Kronsteiner, Gab es?, 137 sl.; Pohl, *Awarenreich*, 297 sl.

⁴⁴ Gl. npr. Wolfram, *Grenzen und Räume*, 17 sl.; Wolf, *Vermutungen*, 27 sl.; Glaser, *Römerzeit*, 51 sl.; Krahwinkler, Wolfram, *Alpen-Adria-Raum*, 89 sl.; Štih, *Ozemlje Slovenije*, 7 sl.

⁴⁵ Emona v slovenskem Posavju, že onkraj kontinentalnega razvodja, je še v času gotske vladavine v prvi polovici 6. stoletja spadala v Italijo, ki se je tako na vzhodu raztezala vse do Trojan. Gl. Šašel, *Zugehörigkeit Emonas*, 707 sl.; Šašel Kos, *Emona*, 11 sl.

⁴⁶ Wolf, *Vermutungen*, 39.

⁴⁷ Gl. Štih, *Strukture*, 357 sl.

⁴⁸ Gl. Kahl, *Millstätter Domitian*, 49 sl.; isti, *Staat der Karantanen*, 222 sl.; isti, *Kultbilder*, 9 sl. Konec poznoantičnega krščanstva in cerkvene organizacije na tleh slovanske naselitve v vzhodnih Alpah poleg propada škofij (gl. besedilo pri op. 65–69) najbolj ponazarja dejstvo, da od več kot 40 zgodnjekrščanskih cerkva na ozemlju Slovenije in Koroške niti ena ni preživela v 7. stoletje. Gl. Bratož, *Začetki slovenske etnogeneze*, 286 in op. 72.

⁴⁹ Glaser, *Frühes Christentum*, 65 sl., zlasti 96–120; Gleirscher, *Karantanien*, 43 sl.; Ciglenečki, *Archeological investigations*, 119 sl. Za poselitveno podobo prostora v zgodneslovanski dobi nudijo prve zanesljive informacije šele najnovejša arheološka izkopavanja: Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani*.

ki so nedvomno pomenila korak nazaj.⁵⁰ Spremenila se je organizacija družbe in oblasti, ki je dobila gentilne poteze. Vse te transformacije je subsumiral pojem slovanska dežela (*marca Vinedorum, Sclavorum provincia, regio Sclavorum, patria Sclavorum*), ki je pokril nekdanja rimska tla in s katerim so zunanji opazovalci, kot sta bila Fredegar in Pavel Diakon, opisovali novo svarnost.⁵¹ V vzhodnoalpskem in predalpskem prostoru je bilo tako šele okrog leta 600 konec antike. Za tisto malega, kar je preživelo od te dediščine, pa gre v prvi vrsti zasluga staroselcem: ti niso bili samo nosilci skromne kontinuitete, ampak tudi posredniki antičnih tradicij slovanskim novoselcem.

Srečanje Slovanov in romanskih staroselcev

Prebivalstvo, na katerega so ob svojem prihodu v vzhodnoalpski prostor naletele slovanske skupine in njihovi avarski gospodarji, je bilo po svojem izvoru zelo pestro. Provincialni Romani so bili konglomerat ilirskih in keltskih drobcev, italjskih kolonistov in vojaških veteranov. Nanje so se v pozni antiki vsedle še germanske skupine, zlasti Vzhodni Goti in Langobardi.⁵² Toda Slovani med njimi niso delali razlik: za njih so bili ti romanski in romanizirani staroselci zgolj in samo Vlahi.⁵³ Del tega prebivalstva, ki se je tudi zaradi svoje krščanske vere lahko počutil eksistencialno ogrožen, se je pred prihajajočimi novoselci umaknil proti zahodu, v bizantinsko Istro in langobardsko Furlanijo. Njegov beg najbolje ilustrira pismo papeža Gregorja Velikega iz maja 599, ki poroča, da je bil v Novigradu v Istri, mestu s tipičnim imenom novoustanovljenega kraja, za škofa postavljen nek Johannes, ki je prišel iz Panonije.⁵⁴ Glede na to, da povezuje Novigrad s tradicijo antične Emone njegovo srednjeveško ime *Emon(i)a* in da so v njem častili kult emonskega mučenca Pelagija,⁵⁵ se zdi precej verjetno, da je bil Johannes prvotno emonski

⁵⁰ Gl. Kahl, *Staat der Karantanen*, 292 sl.

⁵¹ Fredegar, *Chronicae* IV 72; Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 7, 38; VI 52.

⁵² Šašel, *Antiqui barbari*, 746 sl.; isti, *Zur historischen Ethnographie*, 761 sl.; Lotter, *Premiki ljudstev*, 61 sl.

⁵³ Gl. Kranzmayer, *Ortsnamnebuch* 1, 41 sl.; Kos, Vlahi, 121 sl.

⁵⁴ Gregorii I papae *Registrum epistolarum* 2, IX, št. 155: *in castello quot Novas dicitur*; pri ravenskem anonimnem geografu (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica* IV 30, V 14) kot *Neapolis*, v listini Rižanskega zbora 804 pa npr. *Civitas Noua* (*Placitum Rizianense*, 72, 74). Pri tem je potrebno opozoriti, da je na območju Novigrada obstajala naselbina že v rimski dobi in da je kasnejša novigrajska stolnica v osnovi zgodnjekrščanski objekt iz druge polovice ali konca 5. stoletja. Gl. Marušić, *Il castello*, 9 sl.; Cuscito, *Antiche testimonianze*, 57 sl.

⁵⁵ Imeni *Aemoniensis civitas* za Novigrad in *sancta Aemoniensis ecclesia* za tamkajšnjo škofijsko cerkev sta prvič izpričani 1037 v D. Ko II., št. 249, ki pa je ohranjena v zelo poznem prepisu. Glede čaščenja Pelagija v Novigradu gl. Bratož, *Il cristianesimo aquileiese*, 168 sl., 220 sl., zlasti 234. Podoben prenos kulta iz Emone v Novigrad se je domneval tudi za sv. Maksima, vendar novejša raziskave kažejo, da je bilo prej ravno obratno: kult tega svetnika je v visokem srednjem veku najprej izpričan v Novigradu in šele v zgodnjem novem veku v Ljubljani (nekdanji Emoni) in je bil nemara vpeljan šele v času protireformacije; gl. Bratož, o. c., 168 sl.

škof.⁵⁶ Z ubežniki pred Slovani in Avari se povezuje tudi čaščenje kulta noriškega mučenca sv. Maksimilijana Celejanskega v koprski škofiji.⁵⁷ Domnevno prav temu svetniku je bila okrog 710 posvečena tudi cerkev samostanske celice v Bischofshofnu v Pongauu, kamor bi ga prav tako lahko zanesli romanski ubežniki pred Slovani in Avari.⁵⁸ Vsekakor ni izključiti možnosti, da so del močne zgodnjeredneveške *Romanie* na Salzburškem, od koder je bil kasneje rekrutiran tudi precejšen del misijonarjev v Karantaniji,⁵⁹ sestavljali noriški ubežniki s prostora jugovzhodno od glavnega alpskega grebena.⁶⁰ Z njimi se je povezovalo tudi prenos noriškega imena (ki ga je v vzhodnih Alpah izpodrinilo karantansko ime) na drugo Recijo oziroma agilulfinško-karolinško Bavarsko, čeprav to seveda ni edina razlaga tega stanja.⁶¹ Zelo zanimivo, vendar še ne zadovoljivo pojasnjeno dejstvo je tudi, da so v Salzburgu konec 8. stoletja trdili, da je staro ime mesta bilo *Petenensis urbs*.⁶² S tem se je tamkjašnja škofija – med drugim tudi v listini, s katero je bil Arn 798 povzdignjen v nadškofa in bavarskega metropolita (*ecclesia Iuvauensium, quę et Petena*)⁶³ – navezala na tradicijo antične škofije v Pičnu (*Pedena*) v Istri, kamor naj bi, analogno prenosu emonske v Novigrad, bila prenešena škofija na Ptuj.⁶⁴

Da novigrajski škof Johannes ni bil edini škof, ki je zbežal pred Avari in Slovani kažeta tudi podpis škofa Andreja iz Celeje na sinodi v Rimu leta 680 z oznako, da je iz Istre,⁶⁵ kot tudi poziv papeža Gregorja Velikega škofom ilirske dijeceze iz leta 591, naj tisti, ki so ostali v svojih mestih sprejmejo in vzdržujejo škofo, ki jih je pregnalo divjanje sovražnikov, pa četudi gre pri tem za shizmatike.⁶⁶ S slednjimi so bili lahko

⁵⁶ Možno tudi, da je šlo za celejanskega škofa. Za enačenje novigrajskega Janeza iz leta 599 s celejanskim škofom bi govorilo predvsem dejstvo, da se je tako v času sinode v Gradežu 572/577 (Concilium Mantuanum, 588) kot sinode v Maranu 590 (Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* III, 26) imenoval celejanski škof, medtem ko je bilo emonskemu škofu v istem času ime Patricij. Za to možnost pledira npr. Berg, *Bischöfe und Bischofsitze*, 87 in op. 212.

⁵⁷ Bratož, *Il cristianesimo aquileiese*, 249 sl.

⁵⁸ Seveda le v primeru, da je bil Maksimilijan v resnici celejanski mučenec, kar ni zagotovljeno; gl. Bratož, *Il cristianesimo aquileiese*, 235 sl. Za začetke samostanske celice sv. Maksimilijana v Bischofshofnu gl. Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 64 sl., 79 sl.; Dopsch, *Der heilige Rupert*, 75 sl.; isti, Rupert, Virgil, 99; Forstner, *Maximilianszell*, 9 sl.

⁵⁹ Gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 275 sl.

⁶⁰ O salzbürški *Romanii* gl.: Moosleitner, *Merowingerzeit*, 112 sl.; Dopsch, *Zum Anteil der Romanen*, 47 sl.

⁶¹ Ernst Klebel, *Fortleben*, 481 sl.; Grafenauer, *Kontinuitätsfragen*, 68; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 71 sl.

⁶² Prvič v D. Kar. I., št. 168, s katero je 790 potrdil salzbürški cerkvi celotno posest.

⁶³ SUB 2, št. 2a.

⁶⁴ Gl. Klebel, *Fortleben*, 485; Dopsch, *Zeit der Karolinger und Ottonen*, 162; Karwiese, *Von der ecclesia*, 228 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 72 sl.

⁶⁵ Concilium universale Constantinopolitanum tertium, št. 92: *Andréas eláchtistos epískopos tēs hagías ekklesías Kelaíanes eparchías Istrías oz. Andreas episcopus sanctae ecclesiae Celeianae provinciae Istriae*. Gl. Bratož, *Ecclesia in gentibus*, 205 sl., zlasti 211 sl.; isti, *Die römische Synode 680, 587 sl.* Bratož meni, da je precej plavzibilno, da je Andrej 680 rezidirал še na področju Celeje, čemur pa nasprotuje oznaka v Andrejevem podpisu na sinodi, da je iz province Istre. V tem smislu že Wolf, *Vermutungen*, 38.

⁶⁶ Gregorii I papae Registrum epistolarum I, I 43; Lotter, *Premiki ljudstev*, 139. Ubežni škofo naj bi obdržali svoje dostojanstvo, ne pa pravice, da s tem ne bi bila zmanjšana oblast škofa-gostitelja; gl. Lukman, *Gregorij Veliki*, 151 sl.; Bratož, *Razvoj organizacije*, 380 in op. 87.

mišljeni tudi shizmatični škofje iz noriškega in panonskega dela oglejske cerkvene province, ki je bila v zadnji četrtini 6. in na začetku 7. stoletja središče shizme Treh poglavij⁶⁷ in eden od teh ubežnikov bi lahko bil tudi tisti škof Marcianus, ki je bil pokopan v stolnici oglejskega patriarha v Gradežu in za katerega nagrobni napis pravi, da je *pro causa fidei* živel v izgnanstvu kar štirideset let.⁶⁸ Na razsežnosti krize s katero sta se v zadnjih desetletjih 6. in prvih 7. stoletja morala soočiti Cerkev in staroselsko prebivalstvo opozarja dejstvo, da je takrat zaradi slovanskega in avarskega napredovanja propadlo v Dalmaciji, Panoniji in Sredozemskem Noriku okrog dvajset škofij in večina mest, ki so do tedaj preživela še vse nevarnosti.⁶⁹

Povedano dovolj jasno ilustrira, da je hkrati s propadom cerkvene organizacije v zahodni Panoniji in Sredozemskem Noriku potrebno računati tudi z velikim odlivom staroselskega krščanskega prebivalstva. Škofje svojih sedežev zagotovo niso zapustili sami, ampak so jim sledile tudi skupnosti, katerim so načelovali. Med ubežniki so se morali nahajti zlasti tisti, ki so bili najbolj izpostavljeni – to pa so bili pripadniki političnih, cerkvenih in gospodarskih elit.⁷⁰ Ob tem se zdi upravičeno domnevati, da so odhodi beguncev v Italijo pod vodstvom škofov potekali organizirano. To pa je nekaj, kar nam je poznano že ob delni evakuaciji Obrežnega Norika približno stoletje pred tem: leta 488 so bili na Odoakrov ukaz in pod vodstvom njegovega visokega oficirja, komesa Pierija, v Italijo preseljeni tamkajšnji Romani. Ob tem se je sodobnikom ponujal redko viden prizor: na čelu kolone provincialnega prebivalstva, ki ga je spremljala Odoakrova vojska z rugijskimi vojnimi ujetniki, so peljali krsto s posmrtnimi ostanki svojega dobrotnika in svetnika Severina.⁷¹ Evgipijev opis teh dogodkov nam, če ne drugega, nudi predstavo o tem, kako je lahko izgledala tudi selitev beguncev pred Slovani in Avari v Istro. Tisti, ki so ostali – in teh je tudi bilo nekaj – pa so se morali soočiti z novimi razmerami, v katerih so sicer preživeli, a so bili očitno družbeno marginalizirani, če ne celo zasužnjeni.⁷² V obeh primerih je imel prihod novoselcev in srečanje z njimi za staroselce težke posledice.

⁶⁷ O shizmi Treh poglavij gl. od novejše literature z obsežnimi navedbami literature Krah-winkler, *Friaul* 69 sl.; Fedalto, *Aquileia*, 104 sl.; Bratož, *Cristianesimo in Istria*, 17 sl.; isti, *Med Italijo in Ilirikom*, 516 sl.

⁶⁸ Inscriptiones Aquileiae 3, št. 3364: *Hic requiescit in pace Christi sanctae memoriae Marcianvs episcopus qui vixit in episcopato annos XLIII et peregrinatus est pro causa fidei annos XL. Depositus est autem in hoc sepulchro VIII kalendas Maias indictione undecima*. O tem škofu, katerega leto smrti ni poznano, ter o interpretaciji napisa na njegovem grobu, se mnenja razlikujejo. Gl. Tavano, *Aquileia et Grado*, 356 sl.; Bratož, *La chiesa aquileiese e i barbari*, 134 in op. 120. Posnetek napisa gl. v katalogu Tavano, Bergamini (a cura di), *Patriarchi*, 152.

⁶⁹ Waldmüller, *Die ersten Begegnungen*, 202 sl.

⁷⁰ Gl. Wolf, *Vermutungen*, 30 sl.

⁷¹ Eugippius, *Vita sancti Severini* c. 44.

⁷² Marginalna vloga staroselskega krščanskega prebivalstva znotraj slovanske družbe vzhodnoalpskega prostora se nakazuje s tem, da ni poznan noben primer, da bi pripadnik te skupine pripadal oziroma se povzpel v višje družbene sloje. Na možnost, da so bili celo zasužnjeni, kaže slovenski izraz »krščenica« za deklo, kot tudi zgodba o Ingu v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c 7, kjer se oznaka *servi credentes* lahko nanaša prav na podrejeno romansko krščansko prebivalstvo, ki so se razlikovali od njihovih poganskih gospodarjev (*qui eorum dominabatur infideles*); gl. Štih, *Strukture*, 383.

O stiku s Slovani in preživetju vsaj dela romanskih in romaniziranih staroselcev pričajo že krajevna imena, kot so Laško, Lahovče, Laška vas, Bašelj, Laschnitz ipd. Tvorjena so iz besede *vlah*, s katero so Slovani označevali Romane⁷³ in so posamično raztresena po precejšnjem delu današnje Slovenije ter so izpričana tudi na Koroškem; bolj koncentrirana pa so na območju Celja in v Podjuni.⁷⁴ Od teh staroselcev so Slovani prevzeli sorazmerno malo antičnih krajevnih imen, zato pa toliko več vodnih, pri čemer to število narašča v smeri proti Italiji in zahodnemu robu slovanskega naselitvenega prostora, kjer je bil kontakt z romanskim prebivalstvom razumljivo močnejši.⁷⁵ Tudi nekateri motivi v ljudski pripovedki, glasbi in plesu kažejo na njihov prevzem iz antike.⁷⁶ Še bolj pomemben je bil prevzem nekaterih oblik antičnega gospodarstva. Zaznati ga je zlasti na področju planšarstva, kjer so arheološke in etnološke raziskave pokazale na njegovo do antike segajočo kontinuiteto in kjer je glavnina slovenske planšarske terminologije romanskega izvora.⁷⁷ Prav tako je mogoče na podlagi primerjave antičnih in zgodnjemedievalnih najdb sklepati o prevzemu (pred)antičnega rala s kovinskim lemežem in obrtniškega orodja za obdelavo lesa.⁷⁸ Primeri kažejo, da je bila slovanska družba v novi domovini kljub izrazitemu prelomu z antično dediščino vendarle odprta za kulturne transferje na posameznih področjih vsakdanjega življenja. Ti so sprožili akulturacijske procese, ki so povzročili prilagoditve in s tem spremembe znotraj tradicionalnega slovanskega kulturnega vzorca.

Kljub novejšemu mnenju, da so romanski staroselci ob stiku s slovanskimi in avarskimi prišleki predstavljali veliko večino prebivalstva,⁷⁹ se zdi – tudi z ozirom na skorajda popoln kulturni prelom ter verjetno masiven beg staroselcev –, da je razmerje vendarle bilo prej obratno. Težko si je namreč predstavljati, da bi slovanska manjšina, pa čeprav vladajoča, lahko asimilirala bistveno številnejše romansko prebivalstvo na način, da bi to izgubilo svoj jezik in druge attribute svoje identitete.⁸⁰ Številni primeri, kot so npr. Langobardi v Italiji, Bolgari ob spodnji Donavi, Varjagi ob Dnjepru ali pa Normani v Angliji, sicer kažejo, da so relativno majhne skupine bile zmožne (za)vladati nad veliko večjimi etnično, jezikovno in kulturno drugačnimi skupinami, a hkrati pričajo tudi o tem, da so jih te podrejene večine postopoma jezikovno in kulturno asimilirale.

⁷³ Gl. Schramm, *Ein Damm bricht*, 136, 149 sl.

⁷⁴ Gl. op 53.

⁷⁵ Kos, O prevzemu, 133 sl.; Grafenauer, *Kontinuitätsfragen*, 66 sl. in zemljevid 3; isti, *Ob tisočstiristoletnici*, 359 sl.; Bezljaj, *Predslovanski ostanki*, 143 navaja v vzhodni in osrednji Sloveniji samo štiri iz antike prevzeta imena: Ptuj, Celje, Hajdina, Trojane. Gl. tudi, isti, *Slovenska vodna imena* 1, 2.

⁷⁶ Gl. Cevc, *Genese*, 559 sl.

⁷⁷ Gl. Cevc, *Vorgeschichtliche Deutung*, 125 sl.; isti, *Davne sledi človeka*; isti, *Genese*, 562 sl.; Bezljaj, *Eseji*, 94.

⁷⁸ Gabrovec, *Prazgodovinsko-arheološko gradivo*, 9 sl.; Grafenauer, *Poljedelsko orodje*, 211 sl.; Pleterski, *Sebenjski zaklad*, 237 sl.; Cevc, *Genese* 562 sl.

⁷⁹ Szameit, *Zum archäologischen Bild*, 522.

⁸⁰ Prim. Wolf, *Vermutungen*, 36 sl.; Bratož, *Začetki slovenske etnogeneze*, 281 sl.

Akulturacija, integracija in asimilacija tega številčno minorne in družbeno marginaliziranega romanskega substrata vzhodnoalpskega prostora, ki so pripeljali do njegove slovanizacije,⁸¹ je seveda bil proces, ki je trajal več generacij in se je lahko potegnil v 8. ali celo 9. stoletje. Na to kažeta dva primera. Prvi je Molzbichl pri Spittalu na Koroškem. Tam je bila v cerkvi najstarejšega samostana na Koroškem in v celotnem slovanskem svetu nasploh, ustanovljenega kmalu po zmagi bavarskega vojvode Tasila III. nad upornimi Karantanci 772, odkrita nagrobna plošča diakona Nonoza iz leta 533, ki je zapirala prostor za relikvije pod oltarjem.⁸² Najdba ne kaže le na kontinuirano čiščenje lokalnega svetnika od ostrogotske dobe pa vse do drugega širjenja krščanstva v karolinški dobi in s tem na vsaj rudimentarno preživetje krščanstva v lokalnih enklavah znotraj slovanskega poganskega sveta, ampak tudi na preživetje staroselskega romanskega krščanskega prebivalstva, ki je tako dolgo ohranjalo kult svetnika pri življenju. Drugi primer je Ptuj, katerega mu je njegov izjemen pomen dajal prehod čez Dravo na najpomembnejši cesti, ki je povezovala Panonijo z Italijo.⁸³ Nemška oblika kraja *Pettau*, ki je nastala neposredno iz antične oblike *Poetovio* in ne slovanskega *Ptuja*, namiguje, da so morali tamkajšnji ostanki Romanov dočakati prihod nemško govorečih Bavarcev, kar se je lahko zgodilo najprej v 9. stoletju.⁸⁴ Enega od načinov, kako je potekala ta integracija staroselskega romanskega prebivalstva v slovansko družbo in s tem njihova asimilacija, pa nemara razkriva grobišče na Pristavi pod blejskim gradom, kjer se domneva, da je bilo ozemlje Bleda med obema Savama v zgodnjem srednjem veku organizirano v obliki staroslovanske župe.⁸⁵ Na omenjenem grobišču prepoznavajo arheologi tako staroselske kot slovanske skeletne vkope, iz katerih na podlagi antropoloških analiz sklepajo, da so se novodošli Slovani v veliki meri ženili s staroselskimi ženami.⁸⁶

⁸¹ Z ozirom na današnje stanje raziskav ne vemo o kompleksnem procesu akulturacije staroselskega prebivalstva, njegovi integraciji v slovansko družbo, ki je povezana s spremembo lastne identitete, praktično nič konkretnega. Iskanje odgovorov na vprašanje kako in zakaj so staroselski domačini »postali Slovani«, se postavlja kot eno prioritetenih raziskovalnih področij zgodneslovanskih študij, od katerega si je nemara obetati tudi odgovore na še vedno nezadovoljive razlage vprašanja, kako je v relativno kratkem času prišlo do slavizacije tako velikega dela Evrope. Gl. Dzino, 'Becoming Slav', 'Becoming Croat', 195 sl.; isti, Novi pristupi, 33 sl.; isti, *Becoming Slav, Becoming Croat*.

⁸² Franz Glaser, Münster in Molzbichl, 99 sl.; isti, *Frühes Christentum*, 128 sl.; isti, *Untergang der Antike*, 208 sl.; Karpf, Kloster Molzbichl, 125 sl.; Dopsch, Salzburg als Missions- und Kirchenzentrum, 675 sl.; Amon (Hg.), *Heilige Nonnosus*.

⁸³ Gl. nazadnje Kosi, *Zgodnja zgodovina*, 33 sl.

⁸⁴ Ramovš, *Alpendeutsche und Slovenen*, 99 sl.; Grafenauer, *Kontinuitätsfragen*, 67.

⁸⁵ Gl. Pleterski, *Župa Bled*. Ob tem je potrebno dodati, da se župa v pisanih virih na Bledu oz. v Blejskem kotu ne omenja in ni nobenih zagotovil, da je bilo tamkajšnje življenje res organizirano v obliki župe z županom na čelu.

⁸⁶ Pleterski, *Vlahinje in Slovani*, 390 sl.

Etnogeneza Karantancev in z njo povezani akulturacijski in integracijski procesi

Do podobnih kompleksnih procesov prilagoditve je prišlo tudi na Koroškem, kjer so se tamkajšni staroselci in Slovani v sedmem stoletju zlili v novo identitetno skupnost – Karantance. Karantanci so edino slovansko opredeljeno ljudstvo, o katerem imamo že za čas izpred konca 8. stoletja informacije, ki niso omejene zgolj na ime. Leta 870 v Salzburgu nastala *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ki prinaša v svojem znamenitem 4. poglavju temeljne in najstarejše vesti o Karantancih, uporablja v zvezi z njimi pojme kot so: »Slovani, ki se imenujejo Karantanci« (*Sclavi, qui dicuntur Quarantani*), »knez tega ljudstva [i. e. Karantancev]« (*dux gentis illius*) oziroma »knez Karantancev« (*dux Carantanorum*).⁸⁷ Tričetrto stoletja starejši Pavel Diakon pa ve povedati, da živi v Karantaniji »slovansko ljudstvo« (*gens Sclavorum*).⁸⁸ Zgodnj srednjeveški pisci so torej v Karantancih videli slovansko ljudstvo (*gens*), ki mu je načeloval poseben knez (*dux*) in ki je imelo posebno etnično identiteto, izraženo v njegovem imenu. Njihova terminologija nam jasno priča, da so v njih videli posebno politično in etnično entiteto. Etnično ime (etnonim) Karantanci je bilo izpeljano iz pokrajinskega imena (horonim) Karantanija, s katerim so, kot to kaže Pavel Diakon, razumeli politično organiziran teritorij.⁸⁹ Prvotno pa je to ime kot toponim *Caranta* ali *Carenta*, ki je predсловanskega izvora, pokrivalo precej manjši prostor in je bilo zvezano z območjem Gosposvetskega polja in/ali Šenturške gore. Tu je stal tudi Krnski grad (*Carentanum, curtis Coron-tana, civitas Carentana*),⁹⁰ domnevni sedež karantanskega kneza. Kot v številnih podobnih primerih, se je tudi tu karantansko ime razširilo iz svojega političnega centra.⁹¹ Najprej je kot horonim *Carantanum* pokrilo prostor, ki mu je vladal knez iz *Carante*/Krnškega gradu, v naslednjem koraku pa je bil iz njega izpeljan etnonim *Carantani*,⁹² ki je označeval njegove prebivalce in ki ga je razumeti kot »ljudje iz Carante« ali »pripadajoči h Caranti«. ⁹³ Razvoj terminologije, ki je šel od *Caranta* preko *Carantanum* do *Carantani*, je jasen jezikovni indic političnega in etničnega procesa, ki je zajel koroški prostor po slovanski naselitvi konec 6. stoletja.

Prvi konkretnější obrisi samostojne politične organizacije v »pokrajini Slovanov« so otipljivi okrog leta 630, ko se med Bavarsko in langobardsko Italijo omenja posebna marka Vinedov (*marca Vinedorum*) s knezom Valukom (*Wallucus*

⁸⁷ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 3, 4.

⁸⁸ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* V 22; gl. k temu Krahwinkler, Langobarden und Kärnten, 60 sl.

⁸⁹ Gl. Bertels, *Carantania*, 107 sl.; Krahwinkler, *Ausgewählte Slaven-Ethnonyme*, 414.

⁹⁰ Gl. *Glossar A/II/7*, s. v. *Carantana, Carantania*, 305 sl., 319 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 73 sl.; Kahl, *Karolingerpfalz Karnburg*, 197 sl.; za Krnski grad gl. nazadnje: Gleirscher, *Karnburg*, 287 sl.; Dolenz, Baur (Hg.), *Karnburg*.

⁹¹ Štih, *Glose*, 477 sl., nasproti Kahl, *Staat der Karantanen*, 160 sl., ki meni, da je bil sedež karantanskega kneza v Možberku. Gl. tudi Kranzmayer, *Ortsnamenbuch* 1, 22.

⁹² Gl. *Glossar A/II/7*, 306–318.

⁹³ Gl. Kranzmayer, *Ortsnamenbuch* 1, 24 sl.; Krahwinkler, *Ausgewählte Slaven-Ethnonyme*, 415; Kahl, *Staat der Karantanen*, 67 sl.

dux Vinedorum) na čelu, ki je bila neodvisna od Avarov in svojih zahodnih sosedov in za katero se zdi, da je bila vključena v Samovo državo.⁹⁴ V političnem oziru in glede na strukturo oblasti, kateri je stal na čelu knez, se položaj Valukovih Slovanov v bistvu ni razlikoval od položaja Borutovih Karantancev dobro stoletje kasneje in začetke Karantanije kot posebne gospostvene tvorbe ter hkrati začetke oblikovanja Karantancev kot posebnega zgodnjeredneveškega ljudstva, je zato potrebno iskati prav tu, v času po koncu avarske oblasti, kar je sploh značilnost vseh slovanskih etnogenez na tleh Avarije.⁹⁵ So pa bile seveda potrebne še približno dve, tri ali nemara celo štiri generacije, da je etnogenetski razvoj v odročnem geografskem okrožju alpskih dolin Drave, Mure in zgornje Aniže pripeljal do uveljavitve posebnega etničnega imena Karantancev.⁹⁶

Etnogeneza Karantancev je bila vsekakor zaključena pred 740, ko stopijo v za njih prelomnih okoliščinah pod svojim knezom Borutom jasno v zgodovino. Karantanci, katerim je njihov vladajoči sloj s svojim jezikom, ureditvijo in tradicijami, dajal pečat slovanskega ljudstva, so tako kot ostala zgodnjeredneveška ljudstva imel polietnične korenine. V novo skupnost se je zlili iz ostankov staroselskega romanskega oziroma romaniziranega prebivalstva koroškega prostora, novoselskih Slovanov, Hrvatov (v kolikor je, kot rečeno, res šlo za etnično skupino in ne za družbeni sloj) in nemara tudi Dudlebov, izključiti pa ni niti avarskih, bolgarskih in germanskih, to je ostrogotskih in langobardskih drobcev.⁹⁷ Preslojevanje in homogenizacijo teh različnih substratov je generiralo dejstvo, da so živeli znotraj ene politične in pravne skupnosti. To je afirmativno delovalo tudi na jezikovno in kulturno poenotenje. Pri tem ostaja odprto v kolikšni meri je uspela slovansčina izpodriniti ostale idiome v Karantaniji. Vendar ne more biti dvoma, da je kot jezik oblasti morala imeti prevladujoče mesto, in da jo je prav to delalo atraktivno: z njo je bila namreč povezana možnost socialnega vzpona.

Sledi teh transformacij in kulturnih razmerij, ki so se uveljavile v karantanski družbi se, kot se zdi, zrcalijo v moških grobovih z avarskimi pasnimi garniturami na eni strani ter merovinškim orožjem in konjeniško opremo na drugi. Vsak del sam po sebi ne predstavlja še nobene posebnosti, njuna kombinacija pa je nekaj novega in povsem izjemnega. Poznana je samo iz grobov Koroške, avstrijske Štajerske in južne, znotrajalpske Zgornje Avstrije; torej s prostora, ki ga lahko opredelimo kot karantanskega. Po mnenju arheologov izvirajo ti grobovi iz okvirno druge polovice 7. in prve polovice 8. stoletja, najbolj reprezentativen med njimi pa je grob iz Grabalje vasi pri Klopinskem jezeru na Koroškem, ki je datiran v čas okrog leta 700 in s tem v čas predborutovske poganske Karantanije.⁹⁸ Umrli je že z mestom svojega pokopa v halštatskodobno kamnito gomilo izkazoval svoj

⁹⁴ Fredegar, *Chronicae* IV 72. Gl. k temu Hauptmann, *Politische Umwälzungen*, 245 sl.; Grafenauer, *Ustoličevanje*, 472; Kos, *O bolgarskem knezu Alcioku*, 145 sl.; Bertels, *Carantania*, 104 sl.; Pohl, *Awaren*, 268 sl.

⁹⁵ Štih, *Državne tvorbe*, 14 sl.; isti, *Karantanci*, 50 sl.

⁹⁶ Wolfram, *Karantanija*, 178 sl.; isti, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 49 sl.; Štih, *Karantanci*, 52.

⁹⁷ Wolfram, *Conversio*, 121 sl.; isti, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 50 sl.; Štih, *Plemenske in državne tvorbe*, 25 sl.; Kahl, *Staat der Karantanen*, 79 sl.

⁹⁸ Gl. nazadnje Eichert, *Grabfunde Kärntens*, 146 sl., 160 sl., 209 sl., 291 sl. (grob a5).

izstopajoč družbeni položaj, še bolj pa to dokumentirajo grobni pridatki: avarska pasna garnitura z bronastimi okovi in koščeno solnico, damasciran frankovski dolgi meč (sax), dva noža in ostroga.⁹⁹ Pasne garniture z okovi so bile pri Avarih statusni simbol in so označevale visokorangirane bojvnike in nosilce oblasti, medtem ko sta dolgi meč in ostroga spadali med opremo frankovskega vojščaka-konjenika. Pri tem je za interpretacijo najdbe pomembno tudi dejstvo, da je znotraj sicer obsežnega fundusa frankovskih mečev poznanih le malo takšnih, ki so bili damascirani – ta iz Grabalje vasi je npr. edini iz Avstrije in tudi na Bavarskem so zelo redki.¹⁰⁰ Grobni pridatki iz Grabalje vasi in drugih podobnih grobov tako odlikavajo elemente, s katerimi se je reprezentirala karantanska elita in s katerimi so njihovi nosilci izkazovali svoj visok družbeni položaj in enakovrednost v razmerju do svojih langobardskih, bavarskih in avarskih pandanov.¹⁰¹ Hkrati kažejo ti izjemni grobni pridatki na pomen zahodnih in vzhodnih vplivov pri Karantancih, kar je seveda tudi odraz stanja, da so se kot posebna politična in etnična skupnost oblikovali prav v neke vrste oblastnem vakuumu med Franki in Avari. Povezava dveh nasproti si stoječih kulturnih vzorcev v novo sintezo reflektira kulturne kontakte karantanske elite in kulturne transferje, ki so v procesu akulturacije izoblikovali in definirali posebno obliko karantanske kulture.

Karantanska družba je bila s stepskonomadskimi tradicijami in avarskimi kulturnimi vplivi vsekakor bolj prežeta, kot bi si mislili na prvi pogled. Ob tem je seveda tudi res, da marsikaj bolj domnevamo kot pa zagotovo vemo. Poleg že omenjenih županov, banov, kosezov in morda celo Hrvatov, ki se – eni v večji, drugi v manjši meri – kažejo kot možni elementi prvotno avarske uredite, je Erich Zöllner npr. že pred šestdesetimi leti opozoril na vrsto osebnih imen v bavarskih listinah 8. in 9. stoletja, ki bi lahko bile avarskega izvora.¹⁰² Seveda, mnoga imena s Zöllnerjevega seznama je mogoče razložiti tudi drugače,¹⁰³ toda tudi v slovanskem vzhodnoalpskem prostoru imamo osebna imena, ki bi lahko bila avarskega izvora. Eno med njimi je ime Borutovega sina in prvega krščanskega kneza Karantancev – Gorazda. Njegovo, v vseh rokopisih *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* tradirano ime je bilo *Cacatius* in nam bolj poznana oblika *Karastus* (Gorazd) je izpričana samo v sekundarnem izvlečku iz Konverzije (*Excerptum de Karenta-*

⁹⁹ Szameit, Stadler, Grab von Grabelsdorf, 213 sl.; Szameit, Merowingisch-karantanisch-awarische Beziehungen, 7 sl.; isti, Karantanien im Spannungsfeld, 49 sl.; Gleirscher, Neues zum Gracarca-Friedhof, 11 sl.; isti, *Karantanien*, 118 sl.; isti, Adelsfriedhof über Grabelsdorf, 56 sl.; Eichert (kot v predhodni op.). Za vmetitev groba v lokalni okvir in za s tem povezano zgodnjo zgodovino Grabelsdorfa gl. Eichert, Grabelsdorf, 105 sl.

¹⁰⁰ Eichert, *Grabfunde Kärntens*, 122.

¹⁰¹ Kahl, Fürstentum Karantanien, 101; isti, *Staat der Karantanen*, 176, je celo menil, da bi umrli iz Grabalje vasi lahko bil po svoji funkciji ban, medtem ko Eichert, Grabelsdorf, 113 sl., dopušča možnost, da bi lahko šlo za župana. K tem interpretacijam je načelno reči, da tako decidiranega zaključka o oblastni funkciji pokopanega iz arheoloških najdb ni mogoče izstisniti. Način, s katerim so se v istem času reprezentirale ženske predstavnice karantanske elite pa bi lahko predstavljal izjemen zlat uhan z visečimi verižicami, ki je bil najden v uničenem ženskem grobu v Töplitschu pri Beljaku; gl. Eichert, *Grabfunde Kärntens*, 51 sl., 160 sl., 250, 305.

¹⁰² Zöllner, Awarisches Namensgut, 244 sl.

¹⁰³ Gl. Pohl, Namensgebung bei der Awaren, 91.

nis) s konca 12. oziroma začetka 13. stoletja.¹⁰⁴ Imena ni mogoče razložiti niti na slovanski, niti na romanski ali germanski osnovi in Otto Kronsteiner meni, da bi lahko bilo avarsko.¹⁰⁵

To bi lahko pomenilo, da je imela vladarska rodbina pri Karantancih tudi avarske prednike in s tem zvezane tradicije. Z njo bi bilo mogoče povezati celo Fredegarjevo poročilo o Avarih, ki so vsako leto prihajali prezimovat k podrejenim Slovanom in si jemali njihove žene in hčere, dokler se iz teh zvez rojeni sinovi niso uprli svojim avarskim očetom in se v povezavi s Samom osvobodili avarskega gospostva.¹⁰⁶ Če k temu prištejemo še dejstvo, da se je ime *Wallucus*, ki ga je nosil prvi poznani knez Slovanov na ozemlju nastajajoče Karantanije v času ko so se otreli avarskega gospostva, razlagalo tako na slovanski (v pomenu vladika ali pa veliki),¹⁰⁷ kot turškojezikovni osnovi (v pomenu debeli),¹⁰⁸ potem možnosti, da se je pri Karantancih kot vladarska rodbina uveljavil klan takšnega mešanca, ki se je legitimiral v bojih z Avari, vsekakor ni mogoče zanikati. Nenazadnje se je tudi frankovski trgovec Samo, s katerim *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* povezuje začetke karantanske zgodovine in ga ima celo za kneza Karantancev,¹⁰⁹ legitimiral prav v bojih z Avari do te mere, da je postal *rex Sclavinorum*.¹¹⁰

Tudi ni izključiti, da vsebuje v poznem srednjem veku izpričan obred ustoličevanja koroških vojvod nekatere elemente, ki imajo stepskonomadske oziroma avarske korenine in so z akulturacijo in prilagoditvijo novim razmeram dobili tudi nove pomene. Centralni in očitno izvorni del obreda je potekal na knežjem kamnu, to je na glavo obrnjeni bazi jonskega stebra, za katerega se upravičeno domneva, da so že Karantanci na njemu izročali oblast svojim knezom, s čimer bi bil knežji kamen najstarejši ohranjeni slovanski simbol oblasti.¹¹¹ Obred ustoličevanja je samo v poznem srednjem veku doživel več korenitih sprememb in tudi njegova tradicija je precej krhka, kontinuiteta pa očitno večkrat pretrgana, tako da je iz poznosrednjeveških opisov komajda mogoče sklepati kakšno vsebino je obred imel v času Karantanije in kakšen simbolni pomen so imeli njegovi posamezni elementi.¹¹² Zato je seveda vprašljivo ali sta bila že od vsega začetka

¹⁰⁴ Gl. Kos (ed.), *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 130 (edino v cod. lat. 596 Avstrijske nacionalne knjižnice je oblika *Cacatus* in ne *Cacatius*), 140 (Excerptum de Karantanis). Omeniti velja, da se v bratovščinskih knjigah iz Reichenau in Salzburga omenja neki *Choranzanus* oz. *Coranzanus*, za katerega Schmid, *Zeugnis der Verbrüderungsbücher*, 203, dopušča možnost, da je z njo mišljen karantanski knez *Cacatius*–*Karastus*.

¹⁰⁵ Kronsteiner, *Gab es?*, 144. Mnenju se pridružuje tudi Pohl, *Voraussetzungen der Zweisprachigkeit*, 14. Prim. Kahl, *Staat der Karantanen*, 142, ki je s sklicevanjem na Kronsteinerja, *Alpenlawische Presonenamen*, 26, prištel med imena turškojezikovnega izvora tudi Boruta, čeprav, ga ima Kronsteiner, n. n. m., za slovansko ime (od boriti). Za etimologijo imena Gorazd gl. Kronsteiner, o. c., 41; Schramm, *Ein Damm bricht*, 134 sl.

¹⁰⁶ Fredegar, *Chronicae* IV 48; Pohl, *Awaren*, 113, 256 sl.

¹⁰⁷ Kunstmann, *Samo*, 173 sl.

¹⁰⁸ Kronsteiner, *Gab es?*, 144; Pohl, *Voraussetzungen der Zweisprachigkeit*, 14.

¹⁰⁹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4.

¹¹⁰ Fredegar, *Chronicae* IV 48, 68.

¹¹¹ Pregled in aktualno stanje raziskav gl. pri Štih, *Ustoličevanje*, 306 sl.

¹¹² Gl. Steinmann, *Die älteste Zeremonie*, 469 sl.; Štih, *Ustoličevanje*, 329 sl.

z obredom povezana tudi marogasti bik in črno-bela kobila, ki ju v svojem opisu ustoličenja omenjata tako Otokar iz Geule kot tudi Janez Vetrinjski (ne pa vrinka v Švabsko zrcalo, ki poznata samo kobilo).¹¹³ Simbolni pomen obeh živali v obredu se je skušalo razložiti na različne načine in s pritegnitvijo različnih paralel,¹¹⁴ v zadnjem času pa je Hans-Dietrich Kahl opozoril na možnost, da se v njih morda skriva oddaljen odmev stepskonomadskih običajev, po katerih so bile med drugim pogodbe zaključene tudi z žrtvovanjem belega konja za boga neba in črnega goveda za boginjo zemlje. Obred na knežjem kamnu naj bi po tej razlagi nakazoval z žrtvovanjskim ritualom zapečateni pogodbo med novim knezom in njegovim ljudstvom, ki je bil nato v krščanskem miljeju sekulariziran.¹¹⁵

Kakorkoli je že bilo, avarski vplivi v karantanski družbi so bili tekom 8. stoletja vedno manjši, večali pa so se frankovski oziroma bavarski. To je bila posledica radikalnih političnih sprememb, do katerih je prišlo malo pred sredo 8. stoletja. Takrat so se Karantanci s pomočjo Bavarcev uspešno ubranili avarske nevarnosti,¹¹⁶ a so hkrati morali nad seboj priznati gospodstvo frankovskega kralja.¹¹⁷ To je imelo epohalne posledice v več ozirih. S politično podreditvijo se je odprla pot, ki je na daljši rok pripeljala do preobrazbe kneževine Karantanije v vojvodino Koroško in s tem do njene popolne integracije v Sveto rimsko cesarstvo; v družbenem in kulturnem oziru pa je to pomenilo vključitev Karantancev v krog zahodne, krščanske civilizacije. Približno tri generacije dolgo, do odstavitve njihovega zadnjega kneza leta 828, je Karantanija še ohranjala položaj posebne gentilne kneževine pod plaščem agilulfinške in nato karolinške Bavarske, vendar je bila zaradi novih okoliščin izpostavljena masivnim integracijskim in akulturacijskim procesom, v katerih sta se njihova družba in z njo zvezana gentilna ureditev morali prilagoditi novim razmeram. Ti procesi so najprej stekli na dveh področjih, ki sta bili za integracijo Karantancev centralnega pomena. Eno je bilo področje oblasti, drugo pa vere, ki sta seveda hodili z roko v roki.

Kot poroča *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* so morali Karantanci ob podreditvi dati talce, med katerimi sta bila tudi Gorazd in Hotimir, sin in nečak kneza Boruta, ki sta bila na Bavarskem tudi krščena. Ko je Borut okrog 750 umrl

¹¹³ Ottokar, *Österreichische Reimchronik*, verzi 19.893–20.157; Iohannes abbas Victorien-sis, *Liber certarum historiarum*, Lib. 2, rec. A (Bd. 1, 251 sl.), Lib. 2, rec. B. D. A2 (Bd. 1, 290 sl.). Vendar je potrebno ob tem opozoriti, da poznata oba vrinka v Švabsko zrcalo, ki domnevno opisujeta najstarejšo poznano fazo obreda, samo kobilo (oz. bojnega konja); gl. objavo pri Grafenauer, *Ustoličevanje*, 78 sl.

¹¹⁴ Zelo radikalno in nekonvencionalno npr. Pleterski, *Mitska stvarnost*, 33 sl.

¹¹⁵ Kahl, *Staat der Karantanen*, 144 sl.; gl. tudi Dopsch, *Kärntner Fürstenstein*, 258 sl. Na stepskonomadske vplive pri ustoličevanju je mislil že Hauptmann, »Zemaljski sudac«, 136; isti, *Pfalzgraf*, 122 sl., ki je dva sedeža vojvodskega stola razlagal kot odraz prvotno dvoglave oblasti pri Karantancih, ki je poznana pri nomadskih ljudstvih vzhoda. Danes se zdi skorajda gotovo, da je vojvodski stol obliko z dvema sedežema dobil šele v poznem srednjem veku. Gl. nazadnje Štih, *Ustoličevanje*, 322 sl.

¹¹⁶ Szameit, *Kärnten und die Slawen*, 93 meni, da je šlo za proavarsko skupino znotraj karantanskega vodilnega sloja, kar pa glede na dikcijo vira (*Hunorum exercitus*) ni verjetno.

¹¹⁷ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4. Podrobneje gl. Kos, *Conversio*, 24 sl.; Wolfram, *Conversio*, 117 sl.

so Bavarci vrnili Gorazda in po njegovi smrti tri leta kasneje še Hotimirja. Oboje se je zgodilo po ukazu frankovskega kralja in na prošnjo Karantancev, ki so oba tudi naredili za kneza.¹¹⁸ Karantanci so torej še naprej imeli svoje kneze in jim verjetno z obredom na knežjem kamnu tudi sami izročali knežjo oblast (*illi eum ducem fecerunt; ducatum illi dederunt*).¹¹⁹ Toda za legitimacijo novega kneza to ni več zadostovalo, saj je moral svoje soglasje dati tudi frankovski kralj, ki je s tem dobil pravico soodločanja pri postavljanju karantanskih knezov. Karantanci so bili tako med prvimi, pri katerih se je že sredi 8. stoletja uveljavil ustavni model, ki je povezal gentilno ureditev z oblastjo frankovskega kralja; model, ki je bil nato v 9. stoletju splošno razširjen na vzhodni in jugovzhodni frankovski meji.¹²⁰ To je seveda pomenilo veliko spremembo v gentilni ureditvi Karantancev, katere del je bila tudi stara sakralna struktura.

Prihod nove vere je tudi na tem področju povzročil spremembe, katerim se je morala prilagoditi karantanska družba. Zamenjava vere je bila za barbarske družbe vsekakor težka preizkušnja. Priznanje krščanskega boga ni pomenilo za poganska ljudstva le verske spreobrnitve v smislu odpovedi stari religiji ampak hkrati prevzem nove etike, kulture in vedenjskih norm. V praksi je to pomenilo premagovanje številnih težav in lomljenje odporov.¹²¹ Vsega tega ni manjkalo niti pri Karantancih.¹²² O velikih notranjih nasprotij, povezanih s politično-religioznim obratom karantanske družbe pod vodstvom vladarske rodbine, pričajo kar trije upori v šestdesetih letih 8. stoletja.¹²³ Usmerjeni niso bili samo proti krščanski veri ampak tudi proti domači vladajoči politični garnituri in bavarski nadoblasti.¹²⁴ Njihovi nosilci so morali biti tisti deli karantanske družbe in elite, ki so zaradi nove vere in prozahodne politične orientacije izgubili ali pa izgubljali na svoji moči, vplivu in ugledu in za katere si lahko predstavljamo, da so podporo za svoje delovanje iskali tudi na avarskem vzhodu. Po smrti kneza Hotimirja 769, ki je brezkompromisno uveljavljal novo politično in versko usmeritev, je protikrščanski in protibavarski poganski opoziciji uspelo za tri leta prevzeti oblast. Šele direktna vojaška intervencija bavarskega vojvode Tasila III. leta 772, ki so jo na Bavarskem primerjali z

¹¹⁸ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4.

¹¹⁹ Mnenja, da segajo začetki obreda ustoličevanja v čas Karantanije sicer ni mogoče dokazati, vendar hkrati nima boljše alternative; gl. Štih, *Ustoličevanje*, 326 sl.

¹²⁰ Štih, *Plemenske in državne tvorbe*, 36 sl.; isti, *Strukture*, 384 in op. 178.

¹²¹ Gl. okvirno: Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 15 sl.; Hausberger (Hg.), *Im Zeichen des Kreuzes*; Schwinges, *Wider Heiden und Dämonen*; Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 181–342 (razprave 8–10); Padberg, *Christianisierung*; Stiegmann, Korker, Walter (Hg.), *Credo* 1.

¹²² Gl. Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 9 sl.

¹²³ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 5; Gl. Kos, *Conversio*, 35 sl.; Wolfram, *Conversio*, 130 sl.

¹²⁴ Na to opozarja dejstvo, da so upori v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 5 označen kot *carmulae*, s čimer je bil v jeziku bavarskega prava mišljen upor proti lastnemu vojvodi. Hkrati opozarja uporaba tega termina na to, v kakšni perspektivi so na Bavarskem oziroma v Salzburgu videli in ocenjevali dogajanje v Karantaniji. Gl. *Lex Baiuvariorum* II 3; prim. Puntschart, *Carmula*, 9 sl., zlasti 17, ki napačno meni, da gre za slovansko sposojenko, prevzeto v bavarščino; Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 472; Krahwinkler, *Friaul*, 187 sl. in op. 380; Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 23.

uničenjem Irminsula Karla Velikega, Tasila pa slavili kot novega Konstantina,¹²⁵ je vzpostavila staro stanje in še povečala bavarski vpliv v Karantaniji, ki se je navzven kazal zlasti v okrepljeni misijonski aktivnosti – tako Salzburga kot Tasila III.¹²⁶ S trdno navezavo na Bavarsko je bilo tudi dokončno konec avarskega vpliva, čemur dobro korespondira ugotovitev arheologov, da v Karantaniji ni avarskih najdb, ki bi jih bilo mogoče datirati v čas po 770.¹²⁷

Misijon je bil glavno orodje širjenja krščanstva in pokristjanjevanje glavni in najbolj transparenten način integracije poganskih ljudstev, saj je vključitev v skupnost kristjanov pomenila prevzem temeljnih etičnih podlag za skupno življenje ter socialno discipliniranje.¹²⁸ Pokristjanjenje zato ni bilo samo versko dejanje ampak tudi sredstvo politike, ki je zato misijon podpiralo kolikor je moglo – če je bilo potrebno tudi z mečem.¹²⁹ Bistveno za njegovo uspešnost je bilo »pokristjanjevanje od zgoraj«. Spreobrniti je bilo potrebno družbeno in politično elito, znoraj katere je bil plemenski knez centralna figura. Karantanska kneza Gorazd in Hotimir sta bila krščena že kot princa in talca na Bavarskem okrog srede 8. stoletja in z njuno vrnitvijo so se odprla vrata tudi salzburskim misijonarjem s škofom Modestom na čelu.¹³⁰ Karantanci so tako postali prvo, v krščansko vero spreobrnjeno slovansko ljudstvo.¹³¹ Misijonarji pri tem niso imeli lahke naloge: vzpostaviti so morali medkulturno komunikacijo, premostiti kulturne razlike, posredovati nove vrednote. V ta namen so morali razviti najrazličnejše instrumentarije in se poslužiti akomodacijskih metod, ki so jim sploh omogočile njihovo delo.¹³² Med njimi je bila temeljnega pomena uporaba domačega jezika, brez katerega nove vere ni bilo mogoče širiti. Vanj je bilo potrebno prevesti vsaj temeljne verske obrazce, pri čemer se misijonarji pri pokristjanjevanju Karantancev niso mogli opreti na nobene zglede. Krščansko terminologijo v slovanskem jeziku je bilo potrebno šele ustvariti, z njo pa se je oblikoval tudi kulturni jezik in v tem oziru je bilo pokristjanjevanje Karantancev globalnega pomena.¹³³ Najpomembnejša priča tega podjetja so znameniti Brižinski spomeniki.¹³⁴ V obliki, ki jo poznamo so bili zapisani na prelomu 10. v 11. stoletje,

¹²⁵ Reindl, *Zeit der Agilolfinger*, 171; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 69; Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 471 sl.; Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 23 sl.

¹²⁶ Gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 283 sl.; Dopsch, Rupert, Virgil, 103 sl.; isti, *Salzburg als Missions- und Kirchenzentrum*, 671 sl.; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 167 sl.

¹²⁷ Szameit, *Merowingisch-karantanisch-awarische Beziehungen*, 23; Gleirscher, *Neues zum Gracarca-Friedhof*, 28; isti, *Karantanien*, 118; Eichert, *Die frühmittelalterlichen Grabfunde*, 161 sl.

¹²⁸ Gl. Štih, *Integracija*, 17 sl.

¹²⁹ Prim. Wavra, *Salzburg und Hamburg* 28 sl.; Geary, *Bedeutung*, 438 sl.; Wood, *Missionierung Europas*, 27 sl.; Berend, *Introduction*, 19 sl.

¹³⁰ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4; Gl. Kos, *Conversio*, 32 sl.; Kahl, Virgil, 112 sl.; Wolfram, *Salzburg Bayern, Österreich*, 280 sl.; Dopsch, Rupert, Virgil, 101 sl.; Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 19 sl.

¹³¹ Wolfram, *Les Carantanien*, 279 sl.; Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 9 sl.

¹³² Gl. Hausberger, *Mission*, 9 sl.; Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 13 sl.

¹³³ Gl. Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 10, 14 sl., 17 sl.

¹³⁴ Merodajna izdaja: Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia.

vendar sega njihov nastanek vsaj v karolinško obdobje.¹³⁵ Ali je njihove začetke mogoče povezati že z agilulfinško dobo in samostanom v Molzbichlu, ki je bil ustanovljen po pacifikaciji Karantanije 772 za potrebe okrepljene misijonske dejavnosti, pa ostaja nedokazljivo mnenje.¹³⁶

Če so se morali misijonarji pri svojem delu posluževati različnih akomodacijskih metod pa lahko na strani tistih, h katerim so se obračali, opazimo celo vrsto akulturacijskih fenomenov, ki so prav tako sestavni del misijona. Ta je bil vedno selektivno recipiran in z njim so bili vedno povezani premiki znotraj ciljanega kulturnega vzorca. Med drugim je to lahko pomenilo, da stare verske oblike in z njimi povezane družbene prakse ali vsebine niso bile popolnoma odpravljene, ampak so z novimi elementi, poudarki ali interpretacijami živele naprej.¹³⁷ Te pojave je mogoče opazovati zlasti v ljudski kulturi, kjer so npr. številni poganski običaji in šege dobili mesto v krščanskem koledarju. Tudi pri že omenjenem ustoličevanju koroških vojvod lahko detektiramo elemente, ki kažejo na adaptacijo prvotno gotovo poganskega obreda na knežjem kamnu potrebam krščansko definirane družbe. Verjetno najstarejša poznana oblika obreda, zabeležena v dveh vrinkih Švabskega zrcala, je potekala tako, da so pripeljali v kmečko (lovsko) obleko preoblečenega novega vojvodo h knežjemu kamnu. Tam so ga trikrat peljali okrog kamna, prisotno ljudstvo pa je medtem pelo »windische lassen das ist ir windisch gesang« in se zahvaljevalo bogu, da jim je dal gospoda po njihovi volji.¹³⁸ Na veliko starost te oblike opozarja dejstvo, da je pri obredu sodelovalo še celotno ljudstvo in da ni bilo zgolj pasivni opazovalec ampak je zraven pelo, se zahvaljevalo in vzklikalo *Kyrie eleison*. Odlično paralelo k temu delu obreda ima poročilo Kozme Praškega o ustoličenju Břetislava I. za češkega kneza leta 1034: potem, ko je novi knez zasedel knežji prestol (*sedes principalis*), ki je stal na dvorišču praškega gradu, je njegov stric Jaromir prijel Břetislava za desnico in rekel zbranemu ljudstvu: »Glejte svojega kneza«, nakar je množica »trikrat zaklicala *Krlessu*, to pomeni *Kyrie eleison*.«¹³⁹ V petju ljudstva pri obredu koroškega ustoličevanja, ki je bilo spremljano z eksklamacijo *Kyrie eleison* seveda ni težko prepoznati adaptacije obreda s krščansko vsebino, k čemur so kasneje dodali še vprašanje ustoličevalca ali je novi vojvoda pravoveren¹⁴⁰ in v zadnji fazi še mašo v gosposvetski cerkvi, kjer je krški škof kot najvišji prelat dežele blagoslovil novega vojvodo.¹⁴¹ Bolj zanimivo je, da sta petje in eksklamacija *Kyrie eleison* v soglasju z določbami salzburške sinode iz 799, ki

¹³⁵ Kos, *Paleografske in historične študije*, 53 sl.; isti, *Nove študije*, 88 sl.; Daniel, *Handschriften*, 114 sl.; Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 38 sl.

¹³⁶ Pleterski, *Arheologija in nastanek Brižinskih spomenikov*, 27 sl.

¹³⁷ Gl. Hausberger, *Mission*, 17 sl.

¹³⁸ Grafenauer, *Ustoličevanje*, 80 (Giessenski rokopi).

¹³⁹ Cosma von Prag, *Die Chronik von Böhmen* I 42. Gl. Schmidt, *Einsetzung*, 438 sl., 450.

¹⁴⁰ Ottokar, *Österreichische Reimchronik*, verzi 20.075–20.082.

¹⁴¹ Iohannes abbas Victoriensis, *Liber certarum historiarum* L. II. rec. A (Bd. 1: 251 sl.), L. II. rec. B. D. A 2 (Bd. 1: 292), L. VI., rec. A (Bd. 2: 161), L. VI. rec. D. A (Bd. 2: 195), L. VI. rec. D. A 2 (Bd. 2: 227). Zdi se, da je doživel obred 1335 ob zamenjavi vojvodske dinastije na Koroškem in prvem ustoličenju kakšnega Habsburžana za koroškega vojvodo temeljito spremembo; gl. Steinmann, *Die älteste Zeremonie* 477 sl.; Štih, *Ustoličevanje*, 319 sl., zlasti 323 sl.

so v tretjem členu določale, da naj se ljudstvo udeležuje procesij s petjem litanij in zraven nauči klicati Kyrie eleison.¹⁴² S tem so nemara podani vzgled, čas in pot, ki so v okviru akulturacijskih procesov v karantanski družbi pripeljala do prve poznane adaptacije obreda ustoličevanja.

Spremembe in prilagoditve, ki jih je znotraj karantanske družbe povzročil sprejem krščanstva, pa so dobro ilustrirane še na enem področju. Na Koroškem je v primerjavi z ostalim avstrijskim in sosednjim slovenskim prostorom poznanih veliko število kamnitih artefaktov s pleteninasto ornamentiko iz zgodnjega srednjega veka. Kurt Karpf je prepričljivo pokazal, da gre za ostanke bogate marmorne notranje opreme kamnitih lastniških cerkva, ki jih je po bavarskem vzoru ustanovilo domače karantansko plemstvo.¹⁴³ Njihova gradnja je datirana v čas med 772, ko je z zmago Tasila III. nastopilo obdobje okrepljenega misijona in tesnejše navezave na Bavarsko in med 828, ko je karantansko plemstvo z odstavitvijo zadnjega domačega kneza in uvedbo grofovske uprave izgubilo svojo vodilno družbeno pozicijo. Koncentrirane so okrog Krnskega gradu, Millstatta in Oberlienja in opozarjajo na gospodstvena središča Karantanije, predvsem pa vidno izražajo versko-politično usmeritev domačega plemstva. Tako kot predstavlja opredelitev za krščanstvo poleg verskega aspekta tudi politični akt, so tudi te pompozno opremljene cerkve, katerih postavitev si je zaradi visokih stroškov lahko privoščila le najvišja družbena garnitura, bile izraz pripadnosti in reprezentance. S temi prestižnimi cerkvami je karantanski vodilni sloj plakativno demonstriral svojo opredelitev za novo vero in s tem tudi lojalnost do bavarskih agilufinških in karolinških gospodarjev, kot je tudi reprezentiral lasten gosposki sijaj in z njim svoj visok družbeni položaj.¹⁴⁴ Koroški artefakti s pleteninasto ornamentiko so tako oddaljena priča globoke versko-politične spremembe, ki je zajela Karantanijo pod njenimi zadnjimi knezi. Z uvedbo grofovske uprave in marginalizacijo starih gentilnih vodilnih struktur je presahnila tudi gradnja prestižnejših cerkva in šele v 12. stoletju so na Koroškem znova izpričane monumentalne cerkvene gradnje. Novi impulzi pa so tokrat prišli od opatov in samostanskih odvetnikov iz

¹⁴² Statuta Salisburgensia c. 3: *Ut omnis populus honorifice cum omni supplicationibus devotione humiliter et cum reverentia absque praetiosarum vestium ornatu vel etiam inlecebrosos cantico et lusu saeculari cum laetantiis procedant, et discant Kyrie eleison clamare, ut non tam rustice ut nunc usque, sed melius discant*. Gl. Cvetko, *Zgodovina* 1, 16 sl.; Zagiba, *Geistesleben der Slaven*, 209 sl.; isti, »Krléš« und »Christe keinâdo«, 119 sl. Prim. Grafenauer, Najstarejši »Kirielejsoni«, 63 sl.

¹⁴³ Karpf, *Repräsentation und Kirchenbau*, 711 sl.; isti, *Frühmittelalterliche Flechwerksteine*; isti, *Slawische Fürsten und bairischer Adel*, 209 sl.

¹⁴⁴ Z nedavno odkritim napisom ustanovitelja cerkve v St. Peter am Bichl na zahodnem obrobju Šenturške gore je ta družbena skupina stopila celo iz anonimnosti. Na fragmentu arhitrava tamkajšnje cerkve, ki je bila že od prej poznana po izjemno kvalitetnih kamnih s pleteninasto ornamentiko, se je ohranil del napisa z dvema imenoma: *Otker-Radozla[v]*. Interpretirati ju je mogoče na več načinov. Z imenom ta sta lahko mišljena dva ustanovitelja, lahko pa tudi le en ustanovitelj z dvojnimi imenom ali pa en ustanovitelj poleg katerega je navedeno še očetovo ime (*Otker-Radozla[vi filius]*). Ni izključiti, da je ustanovitelj cerkve v St. Petru am Bichl, ki se nahaja le slabe 4 kilometre zahodno od Krnskega gradu, bil zadnji knez Karantancev. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10, ga omenja z imenom Etgar, ki je identično z imenom Otker. Gl. Glaser, *Inscription*, 19 sl.; Kahl, *Staat der Karantanen*, 53.

vrst visokega domačega plemstva, ki pa seveda ni bilo identično s starim karantanskim in se je v svojem samorazumevanju in tradicijah navezovalo na nemški prostor.¹⁴⁵

Istra kot poseben primer

V razliko od Karantanije in tudi drugega prostora slovanske poselitve znotraj bavarske Vzhodne krajine, kjer so izpričane slovanske gospodstvene tvorbe,¹⁴⁶ Slovani v Istri nikoli niso tvorili ali bili del vladajočega družbenega sloja, niti so bili nosilci oblasti. V pokrajini močne antične kontinuitete, katere strukturo so opredeljevala mesta (*civitates*) in kašteli (*castella*) s svojimi agrarnimi teritoriji, so glavno besedo v politiki in administraciji obdržale stare domače mestne elite.¹⁴⁷ Najbolj jasno dokumentira to stanje Rižanski zbor iz leta 804, na katerem so trije *missi* cesarja Karla Velikega in njegovega sina kralja Pipina razsojali o pritožbah, ki so jih imela mesta in kašteli na račun istrskega vojvode Johannesesa in lokalnih škofov.¹⁴⁸ Na njem so uspele »mestne republike«¹⁴⁹ in njihove elite, katerim je frankovski provincialni vojvoda močno omejil njihovo moč,¹⁵⁰ v celoti restavrirati svoj privilegiran družbeni položaj in oblastno-administrativno avtonomijo, ki so jo imele v času bizantinske oblasti na polotoku in je bila sedaj potrjena tudi pod novim, frankovskim režimom.¹⁵¹

¹⁴⁵ Karpf, *Slawische Fürsten und bairischer Adel*, 213.

¹⁴⁶ V Panoniji severno (Pribina, Kocelj) in južno od Drave (Ljudevit, Ratimir, Braslav), ob Gacki (Borna), v Karnioli, ob Kampu severno od Donave (Joseph); gl. Wolfram, *Überlegungen*, 17 sl.; isti, *Liudewit und Priwina*, 291 sl.; isti, *Slawische Herrschaftsbildungen*, 245 sl.; isti, *Slavic princes*, 205 sl.; oz. pregledno na enem mestu: isti, *Grenzen und Räume*, 211 sl., zlasti 241 sl., 305 sl. Za Karniolo gl. nazadnje Štih, *Od Karniole do Kranjske*, 470 sl.

¹⁴⁷ Še vedno temeljno: Mayer, *Munizipalverfassung*, 255 sl. Gl. tudi isti, *Italianische Verfassungsgeschichte*, 131; Benussi, *Nel medio evo*, 28 sl.; de Vergottini, *Lineamenti storici*, 13 sl.; Klebel, *Über die Städte Istriens*, 41 sl.; Krahwinkler, "..." *in loco qui dicitur Riziano...*", 31 sl.

¹⁴⁸ *Placitum Rizianense*. K temu viru gl. nazadnje Esders, *Regionale Selbstbehauptung*, 49 sl.; Krahwinkler, "..." *in loco qui dicitur Riziano...*"; (zbornik) *Istra med Vzhodom in Zahodom*.

¹⁴⁹ Tako Mayer, *Munizipalverfassung*, 297.

¹⁵⁰ O vzrokih za obsežne posege istrskega frankovskega vojvode v avtonomijo mest ter sploh v stare pravice Istranov kot tudi o vzrokih, ki so pripeljali do sklica Rižanskega zbora in do preklica praktično vseh novotarij, gl. Štih, *Istra na začetku frankovske oblasti*, 1 sl.

¹⁵¹ Ludvik Pobožni je z listino (ne najboljšo izdajo te, le v [problematičnem] prepisu ohranjene listine [gl. Krahwinkler, *Friaul*, 201 in op.8; isti, "..." *in loco qui dicitur Riziano...*", 41 in op. 94] ima CDI 1, št. 56; gl. tudi *Regesta Imperii* 1, št. 732), ki jo je naslovil na istrskega metropolita, gradeškega patriarha Fortunata, škofo, opate, tribune in ostale *fideles* istrske province, potrdil Istranom njihove častne urade in njihovo staro pravo (*lex antiqua*). Z njim v zvezi je eksplicitno navedeno, da so vsi njihovi uradi, vključno z (provincialnim) upraviteljem in celo patriarhom, voljeni uradi (gl. Mayer, *Munizipalverfassung*, 283). V listini je tudi direktno apostrofirani Rižanski zbor (*iudicatum, quod legati domini et genitoris nostri, Izo presbiter et Cadola atque Aio comites, per iussionem eiusdem domini et genitoris nostri inter vos constituerunt et primates populi vestri centum et septuaginta duo per sacramentum confirmaverunt*) kot vir obveznega prava. S tem so dobili Istrani glede pravic, ki so jih uživali, ponovno garancijo, da bo ostalo vse tako, kot je bilo že pod bizantinsko oblastjo. Bistveno pa se je glede na bizantinsko obdobje spremenila oblika tega prava. To je v bizantinskem obdobju imelo obliko pretežno ustno tradiranega običajnega prava, ki je bilo nato na Rižanskem zboru skozi inkvizicijski postopek na svoj način kodificirano, dokler

Edina izjema, kjer pritožba Istranov ni bila v celoti upoštevana, se je tikala Slovanov in njihove naselitve na mestna ozemlja. Z njimi v zvezi so vojvodi Johannesu očitali, da je istrskim komunam odvzel posestva, ki so se nahajala v njihovi skupni, gmajnski lasti¹⁵² in na njih naselil Slovane. Ti sedaj izkoriščajo njihovo zemljo, zanje pa plačujejo posebno dajatev, *pensio*, vojvodi. Poleg tega so se pritožili, da so morali namesto Cerkvi tri leta dajati desetine poganskim Slovanom, ki jih je vojvoda »sebi v greh in nam v pogubo« poslal na cerkvena in njihova posestva. V svojo obrambo pa je vojvoda povedal, da je mislil, da pripada zemlja, o kateri trdijo predstavniki komun, da je njihova, cesarju in da je v javni lasti. Zato je kompromisno predlagal, da skupaj ugotovijo, kje Slovani lahko prebivajo in kje ne, ter, da jih bo od tam, kjer delajo mestom škodo odgnal in naselil na pusta področja, kjer bodo lahko brez škode za njih koristni na javni zemlji oziroma v cesarski službi.¹⁵³

Naseljevanje Slovanov na konfiscirana mestna gmajnska zemljišča je možno postaviti v tradicijo državne naselitvene politike, ki je lahko sledila tudi vojaškim ozirom in kjer je bila v ospredje postavljena *utilitas publica*.¹⁵⁴ Prav javno korist je vojvoda v zvezi z naseljevanjem Slovanov izrecno izpostavil,¹⁵⁵ med drugim pa se je kazala v dajatvi, *pensio*, ki so jo ti Slovani plačevali vojvodi za svojo kmetijsko in pašno dejavnost. S pojmom *pensio*, ki je v zgodnj srednjeveških virih pogosto pokrival celo vrsto dajtev,¹⁵⁶ je Pavel Diakon označil tudi dajatev, ki so jo v 7. in 8. stoletju plačevali langobardskemu vojvodi v Čedadu Slovani iz *regio Zellia* na stičišču Furlanije in Karantanije.¹⁵⁷ Kot priča tudi listina Rižanskega zbora, v kateri se Istrani pritožujejo, da so lokalni škofje ponarejali pogodbe o različnih oblikah zakupa (*cartulae emphiteoseos aut libellario iure*),¹⁵⁸ je agarno gospodarstvo na polotoku v veliki meri temeljilo na zakupnem pravu in precej verjetno se zdi, da so bili po tem pravu naseljevanji tudi Slovani. To bi pomenilo, da so bili naseljeni kot svobodni zakupniki – koloni – in ne kot podložniki, ki so za v zakup dobljene posesti plačevali zakupnino; to je ravno tisti *pensio*, ki so ga plačevali istrskemu vojvodi. Iz te perspektive se zato zdi, da predstavnikov istrskih mest in kaštelov na Rižanskem zboru ni toliko motilo samo naseljevanje Slovanov, kot jim je šlo v nos, da je zakupnino za zemljišča za katera so trdili, da pripadajo njim, pobiral vojvoda in ne oni sami.¹⁵⁹

Libelarične pogodbe, s katerimi so zakupniki običajno majhnih zemljišč ohranili svoj osebno svoboden položaj in se hkrati za določen čas – praviloma za ni nazadnje pod Ludvikom Pobožnim dobilo obliko in veljavo vladarskega privilegija (gl. Esders, Regionale Selbstbehauptung, 109 sl.).

¹⁵² Da je pri konfiscirani zemlji šlo za skupno in ne privatno lastnino je menil že Mayer, Munizipalverfassung, 267 sl.; enako Esders, Regionale Selbstbehauptung, 81.

¹⁵³ Placitum Rizianense 74, v. 8–11; 78, v. 11–14; 79, v. 27–33.

¹⁵⁴ Gl. Esders, Regionale Selbstbehauptung, 81, 85 sl.

¹⁵⁵ Placitum Rizianense 79, v. 32–33 (*faciant utilitatem in publico, sicut et ceteros populos*).

¹⁵⁶ Krahwinkler, "...in loco qui dicitur Riziano...", 45 in op. 15.

¹⁵⁷ Paulus Diaconus, Historia Langobardorum IV 38. Za *regio Zellia* gl. Bertels, Carantania, 99 sl.; Krawarik, Zu frühen Besiedlung, 463 sl.

¹⁵⁸ Placitum Rizianense 70, v. 14; za oba pojma gl. Esders, Regionale Selbstbehauptung, 75 in op. 51; Krahwinkler, "...in loco qui dicitur Riziano...", 46 sl.

¹⁵⁹ Gl. Levak, *Slaveni*, 87.

19 ali 29 let – obvezali dajatvam in služnostim za v obdelavo prejeta posest, so spadale med sredstva, s katerimi so privabljali nove naseljence na tla, ki jih je bilo potrebno šele kolonizirati.¹⁶⁰ Med ukrepe, s katerimi je provincialna oblast privabila slovanske koloniste in jim olajšala težke začetke ter sploh omogočila preživetje na zemlji, ki jo je bilo potrebno šele kultivirati, je šteti tudi preusmeritev desetine, ki so jo morali Istrani tri leta namesto Cerkvi dajati poganskim Slovanom. Listina Rižanskega zbora iz leta 804 tako dovolj jasno kaže, da je bila slovanska naselitev v Istri na začetku frankovske oblasti zamišljena kot načrtna, s strani provincialne oblasti vodena kolonizacija opustelih, formalno mestom in kaštelom pripadajočih predelov.¹⁶¹ Njen namen je bil bolje izkoristi dane možnosti, izboljšati ekonomski položaj na polotoku, povečati dohodke javnega fiskusa in nemara tudi zagotoviti nove rekrute za vojaške potrebe. Kajti številne novosti in spremembe, ki jih je na polotoku vpeljala provincialna frankovska oblast, so imele za cilj vzpostaviti prav bolj efektivno vojaško organizacijo Istre.¹⁶² Ta je namreč tvorila skupaj z Bavarsko in Furlanijo takorekoč prvo frontno linijo frankovske ekspanzije proti jugovzhodu, kateri je ton dajala več kot desetletje dolga vojna z Avari.¹⁶³ Tudi se zdi, da je potrebno podlage za kasnejšo, za Istro tako tipično razdelitev na pretežno mestno-gospodstveno območje v obalnem pasu in pretežno plemiškogospodstveno območje v notranjosti polotoka povezovati prav s slovansko kolonizacijo tistih predelov, ki so se jim mesta lahko brez škode odrekla in na katerih se je zato najprej lahko uveljavilo frankovsko fevdalno pravo in nato do 12. stoletja zajelo precejšen del polotoka.¹⁶⁴

Od kod so izvirali Slovani, ki jih je v Istro naseljeval vojvoda Johannes, ni jasno. Slovensko kot tudi italijansko zgodovinopisje se tradicionalno nagibljeta k temu, da so jih novačili med slovanskim prebivalstvom Karniole na ozemlju današnje Slovenije, medtem ko je v hrvaškem zgodovinopisju bolj zastopano mnenje, da so prišli iz hrvaško-dalmatinskega prostora, čeprav je po mnenju tretjih najverjetnje, da je šlo za Slovane, ki so že od prej živeli v Istri.¹⁶⁵ Z zadnjim mnenjem je sicer komajda mogoče uskladiti podatek, da so naseljeni Slovani bili pogani, saj je težko pričakovati, da bi kot evidentno inferiorna družbena skupina uspeli na daljši rok ohraniti svojo pogansko identiteto v pokrajini z neprekinjeno krščansko tradicijo in

¹⁶⁰ Gl. Krahwinkler, "..." *in loco qui dicitur Riziano...*", 47 in op. 32.

¹⁶¹ Prim. Kos, O starejši slovanski kolonizaciji, 60 sl.; Levak, *Slaveni*, 44 sl. Naselitev Slovanov v Istri sledi tudi duhu določbe aachenskega kapitularja Karla Velikega iz 801–813 o obveznostih upraviteljev vladarjevih gospodarskih dvorov. Capitulare Aquisgranense c. 19: *Et plantent vineas, faciant pomaria, et ubicumque inveniunt utiles homines, detur illis silva ad strirpandum, ut nostrum servitium in melioretur.*

¹⁶² Gl. Esders, Regionale Selbstbehauptung, 80 sl., zlasti 89 sl.; Štih, Istra na začetku frankovske oblasti, 6 sl.

¹⁶³ Za frankovske vojne z Avari gl. Deér, Untergang, 719 sl.; Pohl, *Awaren*, 312 sl.; Wolfram, *Grenzen und Räume*, 233 sl.

¹⁶⁴ Za pregled gospodstvene strukture Istre je še vedno zelo uporabno delo Pirchegger, Überblick, 489 sl. Gl. tudi Klebel, Städte Istriens, zemljevid na str. 55; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 82.

¹⁶⁵ Najnovejši pregled historiografije o tem vprašanju prinaša Levak, *Slaveni*, 19 sl., gl. tudi 97 sl.

škofijsko organizacijo, ki je bila pod oblastjo rimsko-bizantinskega cesarja in katerega podaljšana roka je bil *magister militum*. A hkrati je nesporno, da se Slovani v zvezi z Istro omenjajo že na prelomu 6. v 7. stoletje. Tako se je papež Gregor Veliki leta 600 zelo vznemirjal zaradi Slovanov, ki so *per Histriae aditum* že začeli vstopati v Italijo.¹⁶⁶ Prav na Istro se verjetno nanaša tudi vest o zmagah nad Slovani, ki jo je leta 599 posredoval papežu preko odposlancev iz Kopra eksarh Italije Kalinik.¹⁶⁷ Poleg tega vemo iz Zgodovine Langobardov Pavla Diakona, da so Slovani skupaj z Avari in Langobardi leta 602 opustošili polotok,¹⁶⁸ ki je po pripovedovanju istega pisca še huje trpel okrog leta 611, ko so nanj vpadli samo Slovani.¹⁶⁹ Opustošenje, v katerem je bila uničena tudi cela vrsta cerkva in je arheološko otipljivo,¹⁷⁰ je zajelo celotno Istro in je segalo vse do njene bogate zahodne obale, kjer se na jugu z njim povezuje tudi uničenje pomembnega gradišča Nezakcij na mestnem ozemlju Pule.¹⁷¹ Blagostanja v Istri, ki jo je Kasiodor ob koncu gotske oblasti opisoval kot zelo rodovitno pokrajino in ji z oznako *Ravennae Campania* polaskal, da je v takšni meri žitnica Ravene, kot je nekdanja bila Kampanija za Rim, je bilo na začetku 7. stoletja očitno nepreklicno konec.¹⁷² Upravičeno je domnevati, da so prav zaradi teh vpadov opustela obsežna področja mestnih in drugih ozemelj, s čimer bi bilo lahko ustvarjeno stanje, ki je slabi dve stoletji kasneje omogočilo kolonizacijsko dejavnost vojvode Johannesa.

Po mnenju Milka Kosa, ki je kolonizacijski zgodovini Istre v srednjem veku namenil posebno pozornost, je plenilnim pohodom na polotok sledila v 7. stoletju tudi že prva slovanska naselitev, ki pa naj bi v glavnem zajela samo njen skrajni severni del; to je področje do velikega kraškega roba, ki poteka južno od antične ceste Tergeste–Tarsatica.¹⁷³ S to kolonizacijo je mogoče povezati vest v *Liber pontificalis*, da je poslal iz Dalmacije izvirajoči papež Janez IV. leta 641 ali 642 v Istro in Dalmacijo opata Martina z nalogo, da odkupi od tamkajšnjih *gentes* ujetnike.¹⁷⁴ To bi pomenilo, da Bizanc zaradi slovanske naselitve (pod avarskim

¹⁶⁶ Gregorii I papae Registrum epistolarum 2, X, 15. O možnosti različne interpretacije pojma *Histriae aditus* gl. Margetić, La venuta degli Slavi, 145 sl.; Bratož, Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja, 303 sl.

¹⁶⁷ Gregorii I papae Registrum epistolarum 2, IX, 154; gl. Štih, Istra v času ustanovitve koprške škofije, 15; Bratož, Koprška škofija, 42.

¹⁶⁸ Paulus Diaconus, Historia Langobardorum IV 24; Štih, Istra v času ustanovitve koprške škofije, 13 sl.

¹⁶⁹ Paulus Diaconus, Historia Langobardorum IV 40; Štih, Istra v času ustanovitve koprške škofije, 15 sl.

¹⁷⁰ Bratož, Razvoj zgodnjekrščanskih raziskav, 694 in op. 101.

¹⁷¹ Matjašič, Nezakcij, 533. Prav v zvezi z langobardsko, avarsko in slovansko nevarnostjo ob koncu 6. in na začetku 7. stoletja se povezuje tudi začetke posebne vojaško-teritorialne enote, ki je v listini Rižanskega zbora označena kot *numerus Tergestinus* in naj bi branila severne dostope na polotok; gl. Mraz, *Le milizie*, 21 sl.; Krahwinkler, "...in loco qui dicitur Riziano...", 38 sl.

¹⁷² Cassiodor, Variae XII 22; gl. Matjašič, Kasiodorova pisma, 363 sl.; Novak, *L'Istria*, 41 sl., zlasti 53 sl.

¹⁷³ Kos, O starejši slovanski kolonizaciji, zemljevid med str. 74–75.

¹⁷⁴ Liber pontificalis LXXIII.

gospostvom?)¹⁷⁵ v prvi polovici 7. stoletja ni imel kontrole nad celotnim polotokom in jo je moral – glede na davčni seznam mest in kaštelov v listini Rižanskega zbora¹⁷⁶ – enkrat kasneje restavrirati.¹⁷⁷

Tako ta prva, komajda otipljiva naslitev Slovanov v Istro, kot tudi celotno ostalo naseljevanje Slovanov v alpsko-jadranskem prostoru, se je povsem razlikovalo od načrtne, s strani provincialne oblasti vodene slovanske kolonizacije na polotoku konec 8. stoletja. Slednja je primerljiva edino z naseljevanjem Slovanov v Furlanijo po prenehanju madžarskih plenilnih vpadov. Ti so v prvi polovici 10. stoletja ekonomsko opustošili pokrajino in zdecimirali njeno prebivalstvo.¹⁷⁸ Sledila je velika obnova Furlanije, ki jo je vodila oglejska Cerkev in v okviru katere so bili na prizadeta območja spodnje Furlanije načrtno naseljeni slovanski kolonisti.¹⁷⁹ Toda v pretežno romanskem okolju so bili do konca srednjega veka povsem asimilirani in o njihovi vlogi v velikem podjetju obnove Furlanije pričajo le še številne sledi, ki so jih pustili v onomastičnem in toponomastičnem gradivu pokrajine.¹⁸⁰ Tu pa se vsaka podobnost s Furlanijo tudi že neha, kajti v Istri se je slovansko prebivalstvo obdržalo in je dalo pokrajini tudi svoj jezikovni in kulturni pečat. Tako je cesta, ki je vodila od Poreča na obali do Pazina v notranjosti polotoka že leta 1030 označena kot *via Sclava*,¹⁸¹ v istem ter na začetku naslednjega stoletja so listinsko izprčani tudi že prvi slovanski toponimi v Istri.¹⁸² Zaledje Kopra je bilo najkasneje v 13. stoletju tako močno slavizirano, da sta bila pojma *rusticus* in *Sclavus* sinonimna¹⁸³ in se je nosilec deželskosodne oblasti na koprskem podeželju, ki je bil voljen iz vrst koprskega mestnega plemstva (patricijev) temu odgovarjajoče imenoval glavar

¹⁷⁵ Liber pontificalis govori sicer le o odkupovanju ujetnikov *a gentibus*, ne da bi ta ljudstva oziroma poganе v Dalmaciji in Istri etnično ali kako drugače natančneje opredelil. A če se spomnimo na poročilo Konstantina Porfirogeneta (De administrando imperio c. 29, 30) o slovansko-avar-skem zavzetju skoraj celotne Dalmacije in o padcu Salone ter o usodi tamkajšnjega romanskega prebivalstva, potem je pod *gentes*, od katerih je opat Martin odkupoval (romanske in krščanske) ujetnike, v prvi vrsti razumeti (poganske) Avare in (njim podrejene) Slovane. V tem smislu sta razumela to vest in jo prevzela iz *Liber pontificalis* že splitski arhidiacon Tomaž in Andrej Dandolo (Thomas Archidiaconus Spalatensis, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum, c. 8: *Qui [Martinus] veniens ad partes Dalmatie, multos redemit captivos a Sclavis eosque ad parentes suos remisit*; Andrea Dandulus, Chronica per extensum descripta lib. 7, c. 7: *multa millia hominum per Istriam et Dalmatiam ab Honorum servitute redemit*).

¹⁷⁶ Placitum Rizianense 72, v. 28–34

¹⁷⁷ Margetić, La venuta degli Slavi, 152; Levak, *Slaveni*, 62, menita, da so Slovani po naselitvi kontrolirali osrednj (in severovzhodno) Istro, vendar so po listini Rižanskega zbora tamkajšnji kasteli (in njim pripadajoča ozemlja) Labin, Motovun, Pićan in Buzet plačevali davek cesarju v Konstantinoplu.

¹⁷⁸ Gl. Giesler, *Ostaltenpenraum*, 55 sl.; Štih, »Villa«, 105 sl.

¹⁷⁹ Milko Kos, K postanku, 170 sl.; Štih, »Villa«, 146 sl.

¹⁸⁰ Kos, K postanku, 175 sl.; Desinan, *Problemi*, 142 sl.; isti, Nomi locali, 19 sl. in zemljevid na str. 28–29; Pellegrini, Contatti linguistici, 911 sl.; Mader, Slawen in Friaul, 35 sl.; Härtel, Slawische Personennamen, 343 sl.; Merkù, Toponimi Slavi in Friuli, 697 sl.; Frau, L'insediamento, 738 sl. Gl. tudi Corbanese, *Il Friuli, Trieste e l'Istria*, zemljevida 198, 199.

¹⁸¹ CDI 1, št. 91.

¹⁸² Npr. D. H. IV., št. 187 (1067: Lovnca); CDI 1, št. 118 (1102: Golgoriza), 119 (1102: Ronz, Cernogradus, Bellegradus, Cholm).

¹⁸³ CDI 3, št. 479.

Slovanov (*capitaneus Sclavorum*; prvič izpričan 1349) od katerega so (kasneje) pričakovali, da zna slovanski jezik.¹⁸⁴ Pred sredino 13. stoletja se Slovani omenjajo tudi že na mestnem ozemlju Trsta v neposrednem zaledju mesta.¹⁸⁵ Zato ne more čuditi, da je Enea Silvio Piccolomini, kasnejši papež Pij II., kmalu po sredi 15. stoletja za Istrane napisal, da so Slovani, da pa se v obmorskih mestih uporablja italijanski jezik in da znajo tamkajšnji prebivalci oba jezika.¹⁸⁶ Piccolomini je razmere v Istri poznal iz prve roke, saj je, kot sam pravi, v službi cesarja Friderika III. enkrat celo posredoval v sporu glede meje med habsburško in beneško Istro.¹⁸⁷ Prav v zvezi z spori glede meje med posameznimi istrskimi vaškimi občinami, njihovimi fevdalnimi gospodarji in beneško posestjo je v poznem srednjem veku nastal svojevrsten dokument, poznan pod imenom *Istarski razvod*. Ta v obliki notarskega instrumenta zapisan spomenik, v katerega je inserirana cela vrsta starejših razvodov, je danes poznan samo v hrvaškem, v glagolici napisanem prepisu iz 1502, čeprav naj bi komisijo, ki je ugotavljala mejo spremljali trije notarji, ki naj bi napisali vsak svoj instrument v latinskem, nemškem in hrvaškem jeziku.¹⁸⁸ Prav to glagoljaško pismenstvo, katerega tradicija je bila v Istri zelo močna in seže nazaj do epigrafskih spomenikov iz 11. in 12. stoletja (Plominski napis, Grdoselski odlomek),¹⁸⁹ je moral imeti v mislih Trubar, ko je del bralstva svojih knjig v Istri prištel k hrvaškemu kulturnemu krogu.¹⁹⁰

Uvedba grofovske uprave in zemljiškogospodarske ureditve ter z njima povezana nemška (bavarska) ekspanzija in slovanska integracija

Štirideset let potem, ko so Bavarci 788 z odstavitvijo Tasila III. izgubili svojega zadnjega plemenskega kneza,¹⁹¹ je enaka usoda doletela tudi Karantance.¹⁹² Njihovega zadnjega kneza z imenom Etgar¹⁹³ je bržkone 828 zamenjal frankovski, z Bavarske izvirajoči grof Helmwin.¹⁹⁴ Zamenjava gentilne ureditve z grofovsko je pomenila

¹⁸⁴ Gl. Vilfan, Koprski glavar Slovanov, 24 sl.; isti, *Zgodovinska pravotvornost*, 286.

¹⁸⁵ CDI 2, št. 261.

¹⁸⁶ Enea Silvius Piccolomineus postea Pius PP. II., *De Europa XVIII/62: Histri hodie Sclavi sunt, quamuis maritime urbes italico sermone utuntur, utriusque lingue peritiam habentes*.

¹⁸⁷ N. n. m.

¹⁸⁸ *Istarski razvod*, 6 sl., 91; Bratulić, *Istarski razvod*, 332.

¹⁸⁹ Gl. Fučić, *Glagoljski natpisi*, št. 151 (Grdoselo); št. 325 (Plomin).

¹⁹⁰ Prim. Katičić, *Ein Ausblick*, 31 sl.

¹⁹¹ Reindl, *Zeit der Agilolfinger* 166 sl.; Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 540 sl.; Becher, *Zwischen Macht und Recht*, 39 sl.

¹⁹² Wolfram, *Zeitpunkt*, 313 sl.; isti, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 306 sl.

¹⁹³ Povsem možno je, da je to ponemčeno obliko anglosaškega imena *Eadgar* dobil ob krstu, kot tudi, da se v njem nemara zrcalijo anglosaške misijske tradicije, ki Salzburgu niso bile tuje. Gl. Wolfram, *Conversio*, 165, 174; Kahl, *Staat der Karantanen*, 53 in gl. op. 144 zgoraj.

¹⁹⁴ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10. Za vprašanje časa odstavitve domačih knezov in vpeljave grofovske uprave v Karantanijo, kjer je danes uveljavljeno mnenje, da se je to zgodilo 828, gl. Kos, *Conversio*, 71 (po zadušitvi upora Ljudevita Posavskega 822 in najkasneje 828); Klebl, *Einbau*, 671 (817–828); Moro, *Zur politischen Stellung*, 87 sl. (817, kot posledica *Ordinatio imperii*); Grafenauer, *Karantanski temelji*, 145 sl. (med 817 in 822); Wolfram, *Zeitpunkt*, 313 sl. (828). Za bavarski izvor Helmwina gl. Mitterauer, *Karolingische Markgrafen*, 138 sl.

konec karantanske državnosti in s tem izgubo politične identitete ter strukturno in institucionalno najpomembnejšo integracijo Karantancev v frankovsko državo. Sprememba je bila tako daljnosežna, da je bila po pravici primerjana s preoblikovanjem federatske države v rimsko provinco.¹⁹⁵ Veljavnost bavarsko-frankovskega prava se je razširila tudi v Karantanijo, čeprav slovansko pravo kot del gentilne ureditve Karantancev s tem ni bilo odpravljeno in je del njenih prebivalcev očitno še naprej živel v skladu z njim. Obstoj dveh vzporednih pravnih skupnosti je na Koroškem izpričan še na na začetku 11. stoletja, ko se v ustanovni listini ženskega samostana Št. Jurij ob Dolgem jezeru/St. Georgen am Längsee omenjajo priče po bavarskem (*testes tracti per aures*) in priče po slovanskem pravu (*Scloaenice institutionis testes*).¹⁹⁶ To v smislu *professio iuris* izraženo slovansko pravo je razumeti kot relikv nekdanje gentilne ureditve Karantancev.¹⁹⁷ Hkrati so pretežno bavarska oziroma nemška ter deloma tudi biblična in le še v manjši meri slovanska imena prič po slovanskem pravu zgovorna priča akulturacijskih in integracijskih procesov, katerim je bilo podvrženo staroselsko slovansko prebivalstvo.¹⁹⁸

Bavarci, ki so v karantanski prostor sprva prihajali kot misijonarji in nato kot zemljiški posestniki – prvič izpričani 822,¹⁹⁹ torej (domnevno) še pod domačimi knezi, medtem, ko je prva podelitev kraljeve zemlje iz 831²⁰⁰ – so z uvedbo grofovske uprave postali še osrednji nosilci oblasti. Intenzivne integracijske procese, katerim so bili podvrženi Karantanci v 9. stoletju, dodatno osvetljujejo skromni podatki o rodbinskih povezavah v ta prostor prihajajoče frankovsko-bavarske aristokracije s karantansko-slovanskim plemstvom.²⁰¹ Med njimi izstopa poroka, ki jo je enkrat pred koncem 9. stoletja sklenil karantanski Slovan in *nobilis vir* Georgius s Tunzo.²⁰² Ženin je svoje grško ime verjetno prejel ob krstu, nevesta pa je prihajala iz stare frankovske plemiške rodbine, ki je izvirala iz širše okolice

¹⁹⁵ Krahwinkler, Wolfram, Alpen-Adria-Raum, 109.

¹⁹⁶ MC 3, št. 205. Dopsch, Stifterfamilie, 118 sl., je pokazal, da je bila ustanovna listina v poznani obliki ponarejena in zapisana šele po 1072, pri čemer pa seznam prič ni postavljen pod vprašaj.

¹⁹⁷ Gl. Mal, *Probleme*, 108 sl.; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 83; isti, *Zgodovinska pravotvornost*, 162 sl.; Štih, Plemenske in državne tvorbe, 29 sl.; Škrubej, »*Ritus gentis*«, 67 sl.

¹⁹⁸ Podrobneje o imenih prič po slovanskem pravu gl. Dopsch, Stifterfamilie, 126 sl.; Štih, Integracija, 13. O spremembah slovanskih osebnih imen in z njimi zvezanimi akulturacijskimi procesi v Furlaniji v visokem srednjem veku glej Härtel, Slawische Personennamen 343 sl. Tako kot v Furlaniji opozarjajo tudi na Koroškem slovanska osebna imena, ki so postopoma izginjala in za katera tudi ni zaznani, da bi jih prevzemali bavarski (nemški) kolonisti, na šibkejši položaj Slovanov znotraj akulturacijskih in integracijskih procesov.

¹⁹⁹ TF 1, št. 472: 22. julija 822, torej še pred koncem upora Ljudevita Posavskega, v katerem je do 820 sodeloval tudi del Karantancev, je neki Matheri – očitno na Bavarskem, verjetno v Freisingu in ob prisotnosti prič, ki so bile po bavarskem pravu potegnjene za ušesa – predal v roke škofa Hitta za samostan v Innichenu posest, ki jo je imel na Koroškem v Trušenjski dolini. Kahl, *Staat der Karantanen*, 153 kljub navedenim okoliščinam dopušča možnost, da je bil tradent domač Slovan, ki je svoje nemško ime dobil s krstom.

²⁰⁰ D. L. D., št. 4. Prejemnik je bila salzburška cerkev. Prim. Moro, Königsgut, 35 sl.

²⁰¹ Mitterauer, Slawischer und bayrischer Adel, 693 sl.; Štih, Integracija, 13 sl.

²⁰² TF 1, št. 1036. K tej tradicijski notici gl. Grabmayer, Freising in Kärnten, 325 sl.

Trierja in jo je pot preko srednjega Porenja in Bavarske pripeljala v Karantanijo.²⁰³ Tunza je bila hči grofa Witigowa, ki je že 859 prejel od kralja Ludvika Nemškega v last posest v Admontski dolini²⁰⁴ ter okrog 884 od kralja Karla III. Debelega še posest v Spodnji Avstriji²⁰⁵ in je imel povezave tudi s spodnjepanonskim knezom in grofom Pribino.²⁰⁶ Njen brat Heimo, *dilectus ministerialis noster*, je spadal v ožje spremstvo kralja Arnulfa in je bil nemara celo njegov točaj. Za zvesto službo je od kralja leta 888 prejel za laičnega prejemnika neobičajno imunitetno pravico na posestvu, ki ga je v Spodnji Avstriji podedoval od svojega očeta Witigowa,²⁰⁷ Arnulf pa je na Krnskem gradu, kjer je konec istega leta praznoval božič, bogato obdaril tudi njegovo ženo Miltrud.²⁰⁸ Ugled družine v katero se je priženil Georgius in ki ga odražajo tako tesne povezave z vladarsko dinastijo, je bil torej najvišji – in to veliko pove tudi o socialnem položaju, ki ga je moral imeti ženin, da so ga sprejeli v takšen krog.

Podobno kot primer Pribine v Spodnji Panoniji, za katerega se zdi, da je bil poročen z neko po imenu nepoznano damo iz bavarske grofovske rodbine Wilhelmincev,²⁰⁹ ali pa Jožefa, še enega Slovana s krščanskim imenom, ki velja za gospodarja gradišča Gars-Thunau nad dolino reke Kamp severno od Donave in katerega zelo visok družbeni položaj se je zrcalil v njegovi »knežji«²¹⁰ titulaturi *vir venerabilis*,²¹⁰ priča tudi primer Georgiusa o uspešni integraciji najvišjega – seveda pokristjanjenega – slovanskega plemstva v vrste frankovsko-bavarske elite na velikem kolonizacijskem prostoru na jugovzhodu cesarstva. A socialno preživetje je imelo tudi svojo ceno in če je bilo potrebno, je bila zanj žrtvovana tudi lastna družinska tradicija in identiteta.²¹¹ Na takšen način je nastajala nova družbena elita, ki je delovala integrativno. Pribina, ki je bil takoj po svojem prebegu na vzhodnofrankovsko ozemlje predstavljen Ludviku Nemškemu in bil na njegov ukaz

²⁰³ Mitterauer, *Karolingische Markgrafen*, 144 sl.; isti, *Slawischer und bayrischer Adel*, 694 sl.; 712 sl.; Wolfram, *Conversio*, 341 sl.

²⁰⁴ D. L. D., št. 99.

²⁰⁵ D. K. III., št. 113.

²⁰⁶ Mitterauer, *Slawischer und bayrischer Adel*, 698 sl.; Ludwig, *Transalpine Beziehungen*, 218 sl.

²⁰⁷ D. A., št. 32; gl. Wolfram, *Conversio*, 340 sl.. Kot Arnulfov točaj je Heimo izpričan v ponarejeni D. A., št. 181; gl. Mitterauer, *Slawischer und bayrischer Adel*, 699.

²⁰⁸ D. A., št. 42.

²⁰⁹ Gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 312.

²¹⁰ TF 1, št. 1037; Wolfram, *Überlegungen*, 20 sl.; isti, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 59 in op. 299. Za Gars-Thunau gl. Friesinger, *Alpenslawen und Bayern*, 122 sl.

²¹¹ Lep primer je rodbina Heme Krške, za katere en del se na podlagi imen Svetopolk in Mojmir sklepa, da je izvirala z Moravske in se sorodstveno povezala z robino, kateri je pripadal tudi salzburški nadškof Theotmar I. (873–907). Zdi se, da so slovanske tradicije Hemine rodbine, v kateri so v zgodnjem 10. stoletju slovanska imena presahnila, počasi utonile v pozabo. Za socialni prestiž rodbine je postalo odločilnejše (samo)razumevanje, da pripada vodilnemu sloju bavarskega plemstva. Za genealogijo Hemine družine, ki je bila lahko rekonstruirana le v hipotetični obliki gl. Hauptmann, *Hema i Svetopuk*, 221 sl.; Mitterauer, *Slawischer und byerischer Adel*, 701 sl.; Dopsch, *Stifterfamilie des Klosters Gurk*, 95 sl.; Štih, *Zgodovinsko o Hemi*, 12 sl.

krščen,²¹² ali pa Georgius in njegove poroka v rodbino, ki je bila tesno povezana z Arnulfom, katerega *regnum* je najprej obsegal Karantanijo in Spodnjo Panonijo in je 887 *cum manu valida Noricorum et Sclavorum* prevzel oblast v Vzhodnofrankovski državi,²¹³ sta zgovorna primera, ki kažeta, da je bilo oblikovanje nove elite tudi v interesu članov karolinške dinastije, ki so vladali v posameznih (pod)kraljestvih – in so takšne povezave tudi podpirali, saj so stabilizirale in krepile njihovo oblast in sploh socialne razmere znotraj njihovih gospodstvenih območji.

Zamenjava gentilne ureditve z grofovsko pa ni bila omejena samo na Karantanijo, ampak je bila del širše reforme. Z njo je Ludvik Pobožni 828 reorganiziral jugovzhod države, kjer so Franki zaradi bolgarske zasedbe Panonije 827 doživeli hud fiasko. Krivdo za polom so naslednje leto na državnem zboru v Aachnu pripisali furlanskemu vojvodi Balderiku, nekdanjemu zmagovalcu nad Ljudevitom Posavskim, in ga odstavili, njegovo veliko mandatno območje pa razdelili med štiri grofe.²¹⁴ Ti so v upravo najverjetneje dobili Furlanijo, Istro, Karantanijo in Karniolo.²¹⁵ Zamenjava gentilnega kneza s frankovskim grofom je bila tako izpeljana tudi v Karnioli, ki jo je podobno kot Karantanijo dobil v upravo Bavarec Salacho, medtem, ko so Slovani v Dalmaciji in Slavoniji še naprej obdržali svoje kneze.²¹⁶ Nič manj pomembno ni bilo, da sta bili Karniola in Slavonija izločeni iz furlanske mejne organizacije in priključeni bavarski Vzhodni krajini. Večina slovenskega ozemlja se je tako 828 politično prvič navezala na sever; prišla je v okvir bavarskega oziroma vzhodnofrankovskega kraljestva Ludvika Nemškega in ostala v tej državni tvorbi preko njenih naslednic vse do 1918. Istočasno je to pomenilo, da je bila Italija odrezana od Panonije in njene vzhodne meje so se dokončno vrnile na kraške prelaze, kjer so bile že v pozni antiki.²¹⁷

Z izjemo karantanske »alpske trdnjave« je vse ozemlje vzhodno od Aniže in Furlanije prišlo pod frankovsko gospodstvo konec 8. stoletja z avarskimi vojnami Karla Velikega.²¹⁸ Z integracijo tamkajšnjega prebivalstva, kar je zopet pomenilo v prvi vrsti pokristjanjenje, so začeli že na samem glavnem vojaškem pohodu v Avarijo, ki ga je 796 vodil kralj Italije in sin Karla Velikega, Pipin. Z vojsko so namreč v Panonijo korakali tudi že škofje, med njimi oglejski patriarh Pavlin II. in salzburški škof Arn, ki so na sinodi v vojaškem taboru nekje ob Donavi določili glavne smernice pokristjanjevanja Avarov in Slovanov. V ospredju so bila vprašanja

²¹² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10; gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 311 sl.; Štih, Pričina, 209 sl.

²¹³ *Annales Fuldenses* a. 887. Za Karantanijo in Arnulfa gl. Appelt, Arnulf von Kärnten, 27 sl.; Štih, *Regnum Carantanum*, 221 sl.; Svetina, *Zur Bedeutung Karantaniens*, 157 sl.; Dopsch, Arnolf, 114 sl.

²¹⁴ *Annales regni Francorum* a. 828.

²¹⁵ Wolfram, *Grenzen und Raume*, 247. Za drugačna mnenja gl. Krahwinkler, *Friaul*, 195 in op. 418.

²¹⁶ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10. Za grofa Salacha gl. Mitterauer, *Karolingische Markgrafen*, 138 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 83, 306; za Karniolo gl. Štih, *Kranjska (Carniola)*, 13 sl.; isti, *Od Karniole do Kranjske*, 470 sl.

²¹⁷ Hauptmann, *Postanek*, 242 sl.; Wolfram, *Grenzen und Raume*, 222 sl., 247,

²¹⁸ Gl. op. 163.

krsta, predhodnega verskega pouka in ustreznega misijonarskega osebja, morda tudi določitev meje med salzburškim in oglejskim misijonskim področjem na Dravi.²¹⁹ V ozadju teh temeljitih priprav na misijon je čutiti vpliv Alkuina. Zaradi slabih izkušenj s pokristjanjevanjem Sasov se je zavzemal za nov pristop in drugačne metode. Misijonarji naj bi delovali kot *praedicatores, non praedatores*, vero naj bi širili *pacificis verbis*, kajti vera je *res voluntaria, non necessaria* in je ni mogoče vsiliti.²²⁰ S tem v zvezi je Alkuin izpostavil problem desetine, ki je odvrčala od vere. Zato se ji je bolje odpovedati, kot pa izgubiti vero (*melius est illam amittere quam fidem perdere*);²²¹ potrebno je biti *predicator pietatis, non decimarum exactor*.²²² Njegova opozorila niso bila zaman. Vpeljana je bila posebna, od kanonske desetine precej manjša in ne glede na letni donos fiksna dajatev. Na salzburškem cerkvenem področju Koroške in Štajerske se je ta, kot slovanska desetina, *decima Sclavorum*, poznana dajatev ohranila vse do visokega srednjega veka.²²³ Razumemo jo lahko tudi kot ilustrativen primer akomodacije misijonske prakse danim razmeram in potrebam.

Seveda, eno so bili načrti in sklepi, drugo realnost, s katero se je moral soočiti vsak misijon. Težave s katerimi so se soočali misijonarji ilustrira primer izobraženega in retorično dobro izšolanega Blancidija-Norika. Iz pisma tega domnevno Alkuinovega učenca, ki je kmalu po letu 800 misijonaril v goratem in z gozdom močno poraščenem svetu slovanskega ozemlja tostran Donave, je slutiti težke razmere v katerih je deloval in osebno stisko, še zlasti, ker ni znal jezika domačega prebivalstva.²²⁴ Usposobljenih misijonarjev zagotovo ni bilo lahko dobiti, niti jih prepričati, da so se podali na frankovski »divji vzhod«. Nenazadnje tudi gorečnost za misijon odgovornih škofov ni bila vedno ravno na deklariranem nivoju in Pavlin in Arn tu nista bila, kot se zdi iz Alkuinovih pisem, nobeni izjemi.²²⁵ Velika pričakovanja o hitrem pokristjanjenju in uspešni integraciji v krščansko-frankovsko ekumeno niso bila ravno realna, o čemer je pričal že misijon pri Karantancih, ki je doživel kar nekaj udarcev in Salzburg je še pod Virgilovom naslednikom Arnom moral k njim pošiljati misijonarje.²²⁶ In tudi v Panoniji severno od Drave, o kateri vemo prav z ozirom na cerkveno in versko situacijo nekoliko več, je bilo potrebno skorajda pol

²¹⁹ Conventus episcoporum ad ripas Danubii. Gl. k temu: Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 183 sl.; Bratož, Začetki oglejskega misijona, 85 sl.; Pohl, »Das sanfte Joch Christi«, 268 sl.; Reimitz, Conversion and control, 199 sl.

²²⁰ Alcuin, Epistulae, št. 111.

²²¹ Alcuin, Epistulae, št. 110.

²²² Alcuin, Epistulae, št. 107.

²²³ Gl. Štih, Ko je Cerkev začela govoriti slovansko, 28 sl.

²²⁴ Appendix ad Alcuini, št. 2. Za Blancidija, za katerim naj bi se po starejšem mnenju skrival Witto-Candidus, ki ga je škof Hgybald leta 793 poslal z Lindisfarneja v Angliji k Alkuinu v Tours in je kasneje izpričan tudi v Salzburgu pri Arnmu, gl. zlasti Hauck, *Kirchengeschichte* 2, 151 sl. in op. 2 na str. 152. Gl. tudi Waldmüller, *Erste Begegnungen*, 546; Krahwinkler, *Friaul*, 164 in op. 259; Bratož, Aquileia und der Alpen-Adria-Raum, 178 sl. Dejstvo, da so naslovniki Blancidijevega pisma živeli v Italiji, govori za njegovo italjsko in oglejsko provenienco, medtem ko je pojem *Noricus*, s katerim se je označil, še nalažje mogoče povezati s slovansko Karantanijo.

²²⁵ Pohl, »Das sanfte Joch Christi«, 273; Bratož, Začetek oglejskega misijona, 86 sl.

²²⁶ Conversio Bagoariorum et Carantanorum c. 5, 7; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 167 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 280 sl..

stoletja za prve večje uspehe v pokristjanjevanju, ki jih je zagotovil šele prihod komaj krščenega slovanskega kneza Pribine.²²⁷ Dobro predstavo o veliki kulturni spremembi, ki jo je povzročil sprejem krščanstva in tudi o tem, da so bila potrebna dolgotrajna prizadevanja za dejansko versko preobrazbo nekega ljudstva, dajejo *Responsa Nicolai papae ad consulta Bulgarorum* iz leta 866.²²⁸ Gre za obsežne odgovore papeža Nikolaja I. na neohranjen katalog vprašanj bolgarskega kana Borisa-Mihaela, ki je preverjal možnost povezave bolgarske Cerkve z Rimom.²²⁹ Vprašanja, katere živali sme človek jesti, ali naj se namesto konjskega repa kot vojne trofeje nosi križ, ali se lahko bolnemu za ozdravitev obesi okrog vratu magično ogrlico, ali lahko ženske nosijo hlače ipd. dobro zrcalijo situacije, s katerimi so se morala soočati poganska družbena okolja in čisto praktične težave, ki so jih morala premagati.

Če sedaj naš pogled ponovno zožimo na Trubarjeve *oberen Windischen Länder*, ki so v središču našega opazovanja, potem se tudi na drugih področjih zdi, da je integracija in z njo zvezana akulturacija slovanskega sveta med Italijo in Panonijo bila proces, ki je trajal dlje, kot si običajno predstavljamo. Če odmislimo Karantanijo, ki je bila kot jedrna pokrajina bavarske Vzhodne krajine in *regnum* dveh karolinških princev poseben primer, je gotovo simptomatično, da ni za prostor vzhodno od Soče in južno od Drave poznana niti ena karolinška vladarska listina.²³⁰ Tu ni bila v 9. stoletju podeljena nobena kraljeva zemlja, ustvarjen ni bil noben imunitetni teritorij, pridobljen noben privilegij. Vse to kaže, da gospostvena struktura ni bila vzpostavljena in zemljiška gospostva niso bila organizirana. Slovanske župe kot domnevno temeljne organizacijske in socialne enote slovanske družbe²³¹ so se verjetno ohranile še naprej, kar nakazuje tudi mikroraziskava Blejskega kota, po kateri se je struktura tamkajšnje župe nemara ohranila nedotaknjena celo do druge polovice 10. stoletja.²³² Frankovski režim kljub uvedbi grofovske uprave vsaj v Karnioli v slovanske socialne in gospodarske razmere v glavnem ni posegal in jih ni spreminjal.

Do odločilnih sprememb na teh dveh centralnih področjih je prišlo šele po cezuri, ki so jo povzročili Madžari. Njihova naselitev v Panonijo je imela – zopet z izjemo Karantanije – za posledico propad karolinške ureditve vzhodno od Aniže in Soče;²³³ za njihove plenilne pohode v Italijo pa si lahko predstavljamo, da so na slovenskem ozemlju, ki so ga morali prečkati, povzročili podobno opustošenje v

²²⁷ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10–13; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 193 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 321 sl.; isti, *Grenzen und Räume*, 229 sl.; Štih, Ko je Cerkev začela govoriti slovansko, 20.

²²⁸ Nicolai I. papae epistolae, št. 99.

²²⁹ Gl. Dujčev, *Responsa*, 343 sl.; Heiser, *Responsa*; Ziemann, *Vom Wandervolk zur Großmacht*, 380 sl.

²³⁰ Edina izjema je D. A., št. 138 iz 895, ki pa je ponarejena in v njej navedena podelitev posesti na Savi je kasnejša interpolacija; gl. Štih, Rajhenburg, 355 sl.

²³¹ Za vprašanje staroslovanske župe, še posebej z ozirom na vzhodnoalpski prostor, gl. Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 54 sl.; isti, Soseske, 22 sl.; isti, *Zgodovinska pravotvornost*, 190 sl.

²³² Pleterški, *Župa Bled*, 122 sl. Vendar gl. tudi op. 85.

²³³ Gl. Wolfram, *Grenzen und Räume*, 272 sl.; Giesler, *Ostalpenraum*, 55 sl.; Zehetmayer (Hg.), *Schicksalsjahr 907*.

ljudskih in ekonomskih resursih, kot nam je poznano iz sosednje Furlanije.²³⁴ Spremembe so omogočile mirna leta po bitki pri Augsburgu 955, ki so na jugovzhodu Cesarstva odprla pot za novo razvojno politiko in nove organizacijske oblike. 976 je bila Karantanija po več kot dveh stoletjih državnopravno ločena od Bavarske in svojemu dejanskemu rangi in zgodovinski tradiciji odgovarjajoče povzdignjena v vojvodino vzhodnofrankovsko-nemškega cesarstva, nanjo pa se je od Furlanije do Semmeringa navezal venec relativno majhnih mejnih grofij.²³⁵ Vzpostavitev stabilnega državnopravnega okvirja je odprla pot podeljevanju kraljeve zemlje med posvetne in cerkvene prejemnike, ki so v glavnem izvirali iz vrst bavarskega plemstva in tamkajšnjih škofij.²³⁶ Na takšen način je v stoletju med 970 in 1070 nastala osnovna mreža zemljiških gospostev, od katerih so nekatera svoj izvor nemara imela v staroslovanskih dvorih. Dikcija listine cesarja Otona I. iz leta 970, s katero je podelil salzburški Cerkev med Lipnico in Deutschlandsbergom na Štajerskem *curtem ad Vduleniduar, lingua Sclavanisca sic vocatum, Theotisce vero Nidrinhof nominatam*,²³⁷ kaže, da so Slovani z lastnim pojmom označevali vsebino, ki jo je v nemščini pokrivala beseda *Hof* in v latinščini *curtis*.²³⁸ Hkrati je na podlagi formulacije mogoče sklepati o obstoju slovansko-nemške dvojezičnosti med naseljenci že pred obratom tisočletja. Ta pojav, ki je bil tako značilen za dežele Štajersko, Koroško in Kranjsko in ga je v uvodoma navedenem odlomku apostrofiral tudi Trubar, je bil rezultat visokosrednjeveških kolonizacijskih procesov, o katerih bo nekaj več povedanega v nadaljevanju, v zgornji formulaciji pa je zapopaden v njeni najbolj zgodnji fazi. Tudi sto let mlajša listina Henrika IV., s katero je 1073 podelil briksenški Cerkev lovsko pravico na njenih posestvih na levem bregu Save med reko Bistrico in potokom *Tobropotoch* (= Dobri potok = Gutenbach) *quod teutonice Guotpach [dicitur]* na Gorenjskem,²³⁹ je zgovorna priča oblikovanja specifične večjezične kulturne pokrajine vzhodnoalpskega prostora.

S kraljevimi podelitvami in nastankom zemljiških gospostev se je povsem spremenila lastniška struktura, kar je imelo najbolj daljnosežne posledice. Pri tem se zdi, da kraljeva zemlja, ki jo je kralj tako velikodušno delil na ozemlju stare slovanske kolonizacije v Vzhodnih Alpah in v katero se je zlila vsa neprilaščena zemlja oziroma zemlja brez lastnika, v glavnem ni izvirala iz zaplemb ali kolektivne podreditve Slovanov,²⁴⁰ ampak iz za po frankovsko-bavarskem pojmovanju nedefiniranih lastninskih odnosov pri Slovanih. Tam, kjer je bila lastnina jasno definirana

²³⁴ Gl. Štih, »Villa«, 105 sl. Za slovensko prehodno ozemlje nimamo nobenih neposrednih informacij.

²³⁵ Appelt, Herzogtum Kärnten, 5 sl.; Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens I*, 104 sl.; Giesler, *Ostalpenraum*, 168 sl.

²³⁶ Vilfan, Zemljiška gospodstva, 108 sl., zlasti 115 sl.; Štih, Izvor in začetki, 35 sl.

²³⁷ D. O. I., št. 389.

²³⁸ Prim. Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 69.

²³⁹ D. H. IV., št. 259. K tej listini gl. Dasler, *Forst und Wildbann*, 60 sl.; Štih, K zgodovini gozda, 136 sl.

²⁴⁰ To še danes živo predstavo, ki ima svoje korenine v romantiki in katero sta za vzhodnoalpski prostor skušala znanstveno utemeljiti predvsem Jan Peisker in Ljudmil Hauptmann (pregled diskusije glej v op. 37), je v temelju načel že Alfons Dopsch, *Alpenslaven*, 59 sl., z opozorilom na listine, kjer se omenja privatna posest svobodnih Slovanov.

in lastnik znan, kralj ni mogel uveljaviti svoje razpolagalne pravice nad zemljo in je ni mogel vključiti v kraljevo zemljo.²⁴¹ Kot kažejo primeri slovanskih tradentov, ki so v drugi polovici 11. stoletja na Bledu prodajali ali kako drugače prepuščali svojo zemljo briksenškemu škofu, ki je na takšen način zaokroževal tamkajšnje, iz kraljevih podelitev ustvarjeno zemljiško gospodstvo, so se zatečene lastninske pravice spoštovale, pa četudi je šlo za zelo skromno posest.²⁴² V skupino slovanskih posestnikov z jasno definirano lastninsko pravico so spadali tudi kosezi s svojimi dvori in verjetno tudi ostanki nekdanjega domačega plemstva.²⁴³

Večina prebivalstva pa je po uveljavljeni hipotezi živela v obliki velikih družin v župah. Tem so načelovali župani, ki jih je Konstantin Porfirogenet označil kot starešine in ne arhonte.²⁴⁴ Njihova oblast je morala biti prej patriarhalna kot gospodstvena in v župah, v kateri so – tudi v okviru velikih družin – prevladovali patriarhalni odnosi, se ob zelo ekstenzivnem gospodarstvu z zemljo v skupni uporabi, ki predpostavlja tudi skupno lastnino nad njo, niso mogle razviti zemljiško lastninske oblike kot na Zahodu. Zato je v očeh novih oblastnikov zemlja župe veljala za zemljo brez lastnika in s tem za kraljevo zemljo. Na takšen način je velik proces nastajanja zemljiških gospodstev s podeljevanjem kraljeve zemlje zajel tudi ozemlja žup, ki so z novim zemljiškim gospodom dobila tudi jasno definiranega lastnika.²⁴⁵ Verjetno ne povsod, a kot kaže primer ustanovne listine za Kremsmünster iz 777, v kateri se sploh prvič omenja slovanski župan – in to, paradoksalno, na starobavarskih tleh in na zemlji v lasti bavarskega vojvode, ki je bila ob tej priliki vključena v zemljiško posest novoustanovljenega samostana²⁴⁶ – so slovanski prebivalci vsaj ponekod imeli možnost izbire, da so pod novimi pogoji ostali na zemlji, ki so jo obdelovali, ali pa so se kot svobodni odselili.²⁴⁷ Tisti, ki so ostali, so

²⁴¹ Zelo zgovoren primer je posest, ki jo je na Kranjskem pred koncem prvega tisočletja imel nek Pribislav – glede na ime očitno Slovan in verjetno domačin – in jo je Oton II. sprva podelil kot del kraljeve zemlje škofiji v Freisingu, vendar je Pribislavu uspelo, da je na cesarskem dvoru dokazal svoje lastništvo nad njo in posest je bila izvzeta iz Loškega gospodstva; gl. Štih, O prvih prejemnikih, 65 sl.

²⁴² TB, št. 74, 120, 138, 139, 145, 146, 166, 168, 211, 218, 219a, 221, 222, 223, 236, 237, 282, 291, 306, 307, 321, 322, 323, 324a, 334, 348, 352, 353, 359, 379, 380. Za slovanske tradente v teh tradicijskih noticah in za integracijo njihove posesti v briksenško Blejsko gospodstvo gl. Hauptmann, Razvoj družabnih razmer, 271 sl.; isti, *Staroslovenska družba*, 108 sl.; Grafenauer, Vprašanja županov, 1139 sl.; Kos, Naselitev Gorenjske, 7 sl.; Pleterski, *Župa Bled*, 91; Albertoni, Začetki, 49 sl., zlasti priloga na str. 58–59.

²⁴³ Gl. Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 59 sl.

²⁴⁴ Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio c. 29. Za vprašanje staroslovenskih županov v vzhodnoalpskem prostoru gl. pregled problematike pri: Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 54 sl.; isti, Soseske, 22 sl. V širšem okviru, kjer je literatura zelo obsežna, je tu navedenih le nekaj mlajših del: Malingoudis, Institution, 61 sl.; Hardt, Supan, 161 sl.; Holzer, Zur Sprache, 57 sl.; Smiljanič, O položaju, 33 sl.

²⁴⁵ Gl. Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 64; isti, Soseske 33 sl.; isti, *Zgodovinska pravotvornost*, 334.

²⁴⁶ Zadnja in obenem relevantna objava: NöUB, št. 1. Gl. k temu Wolfram, Überlegungen, 17 sl.; isti, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 356 sl., zlasti 366 sl.

²⁴⁷ D. Kar. I., št. 169. Prim. k temu tudi ponarejeno D. Kar. I., št. 247 in gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 367. Ali je bila ta določba Karlove listine (*homines tamen in ipso Eporestal super ipsam terram commanentes, si voluerint iam fatam terram tenere, ad proserviendum contra ipsam casam dei teneant; si vero noluerint, liberi discedant*) že v ustanovni listini za Kremsmünster, je sporno.

se morali ukloniti novim lastniškim razmeram z vsemi gospodarskimi, pravnimi in socialnimi posledicami, ki so v končni fazi pripeljale do njihovega podložniškega položaja.²⁴⁸ Položaja, v katerem se je pretežno nahajal tudi Trubarjev slovansko govoreči *gemeines Volck*.

Nastajanje zemljiških gospodstev je bil jasen indic uveljavljanja gospodarskega in družbenega sistema fevdalizma, saj so se procesi fevdalizacije odvijali prav znotraj njih. To velja tudi za široko zastavljeno kolonizacijo, s katero ni nastajala samo nova kulturna krajina, ampak se je odprla tudi pot, ki je v prostor slovanskega prebivalstva pripeljala nemško govoreče agrarno prebivalstvo in sprožila njegovo germanizacijo.²⁴⁹ Del teh procesov je bil tudi nastanek prvih župnij in oblikovanje cerkvene mreže.²⁵⁰ Vključitev domačega slovanskega prebivalstva v zemljiško gospodstvo je pomenila po eni strani konec starih slovanskih socialnih odnosov in gospodarskih oblik, ki jih je najbolj reprezentirala staroslovanska župa in po drugi strani njegovo popolno integracijo v fevdalno družbo. Glavno gibalno pri oblikovanju zemljiških gospodstev in velikih sprememb, ki so bile s tem zvezane, je bila težnja zemljiških gospodov, da povečajo donos novopridobljenih in s strani domačih Slovanov ekstenzivno obdelovanih posesti. Za to pa so bili potrebni modernizacijski ukrepi.

Prvi korak v tej smeri je bila uvedba na bavarskih in drugih nemških tleh že preizkušene hubne ureditve in natriletnega kolobarjenja, kar je bilo zvezano z odpravo žup oziroma njihovo vključitvijo v vaško ureditev. Obdelovalna zemlja žup je bila na novo parcelirana in kdor je hotel še naprej gospodariti, jo je moral sprejeti po novem hubnem sistemu kot je moral sprejeti tudi z njim zvezana bremena v dajatvah in tlaki. Poleg župske zemlje in njenih prebivalcev pa je bil v zemljiško gospodstvo integriran tudi staroslovanski patriarhalni župan. Preobrazil se je v zemljiškogospodstvenega nižjega uradnika, ki pa je obdržal staro ime – tako kot so se ponekod tudi uradi, na katere je bilo razdeljeno zemljiško gospodstvo, še naprej imenovali župe.²⁵¹ Ljudmil Hauptmann je uspel pokazati, da je bil vsaj ponekod na slovenskem ozemlju ta najzgodnejši zemljiškogospodstveni župan neobdavčeni dvohubni župan; to je župan, ki je imel dvakrat več obdelovalnega sveta kot drugi

²⁴⁸ Gl. Sergij Vilfan, Kmečko prebivalstvo, 294 sl.

²⁴⁹ Gl. Kos, Kolonizacija in populacija, 73 sl.; Vilfan, Deutsche Kolonisation, 575 sl.; Posch, Siedlung und Bevölkerung, 408 sl.

²⁵⁰ Gl. Höfler, *O prvih cerkvah*; Mlinarič, Cerkev, 68 sl. Simptomatično je, da so na Koroškem, kjer so v nasprotju s Kranjsko, prva zemljiška gospodstva izpričana že v 9. stoletju, tudi prve župnije izpričane prej: gl. Klebel, *Zur Geschichte*; Sacherer, Anmerkungen, 109 sl.; Amon, Neue Kirchenstrukturen, 72 sl.

²⁵¹ Značilno je, da bavarski (nemški) kolonisti prvotno niso poznali županov. V okviru freisinškega loškega gospodstva je bavarskemu in soriškemu uradu, v katerih so bili naseljeni nemško govoreči kolonisti, načeloval v 13. in na začetku 14. stoletja po en *preco* in sicer *ex antiqua consuetudine*. Tudi na dolenskih posestih iste škofije se je edini *preco* nahajal v kraju z zgovornim imenom *Parisdorf Inferior*, kar pomeni toliko kot »Unterbairschdorf«. Prav tako je simptomatično, da je Koroškemu uradu loškega gospodstva, kamor so bili naseljeni kolonisti s Koroške, načeloval *stifterius*. Šele v nemško pisanem urbarju iz 1501 so vsi predstojniki uradov loškega gospodstva poimenovani kot župani. Gl. Urbarji freisinške škofije, 68, 73; Vilfan, Deutsche Kolonisation, 600; isti, Soseske, 38.

kmetje in zanj ni bil obremenjen z dajatvami in služnostmi zemljiškemu gospodu. Njegov nenavadni privilegirani položaj je razumeti kot nagrado za njegovo sodelovanje v veliki agrarni reformi, kakršna je bila vpeljava hubne ureditve. Prehod iz župnega zadružnega gospodarstva z veliko družino v središču v zemljiškokgospodstveno hubno gospodarstvo, ki je temeljilo na mali družini, je bil radikalen gospodarski in socialni preobrat, ki so ga zemljiški gospodje lažje izpeljali ob naslonitvi na tradicionalno avtoriteto župana. Z dvojno neobremenjeno hubo je bil nagrajen za pomoč pri preureditvi zadružne vasi v hubno vas in za sodelovanje pri nadzorovanju novega gospodarstva.²⁵² Integracija župe in župana v zemljiško gospodstvo, zvezana z njuno transformacijo, ki je omogočila, da sta obe instituciji staroslovanske družbe preživeli še dolgo v novi čas, se kaže kot izrazit primer akulturacije slovanske družbe znotraj procesa fevdalizacije.

Hkrati z organiziranjem zemljiških gospodstev na novih podlagah pa je od konca 10. stoletja znotraj njih potekala tudi intenzivna kolonizacijska dejavnost pridobivanja nove obdelovalne zemlje in ustvarjanja infrastrukture za življenje njenih obdelovalcev. Za to veliko podjetje, ki je trajalo globoko v 13. stoletje in je v temelju spremenilo podobo kulturne krajine in nič manj tudi jezikovno-etnično podobo vzhodnoalpskega prostora, pa so bili v veliki meri potrebni kolonisti, ki jih doma ni bilo na razpolago. V nasprotju s starejšimi predstavami, ki so videle v srednjeveški kolonizaciji nemško govorečega agrarnega prebivalstva in z njo zvezani germanizaciji sredstvo načrtne politike nemške ekspanzije,²⁵³ je danes popolnoma jasno, da je bila kolonizacija posledica gospodarske in ne – v tistem času tako ali tako nepoznane – nacionalne politike.²⁵⁴ Zemljiškim gospodom je bilo v resnici vseeno, ali jim zemljo obdelujejo in s tem prinašajo dohodek slovansko ali nemško govoreči kmetje. Toda, če je bilo domačega prebivalstva za potrebe kolonizacije premalo, je dal zemljiški gospod koloniste pripeljati od drugod, praviloma s svojih starih posesti. V vzhodnoalpskem prostoru, ki je bil tako kot avstrijsko Podonavje kolonizacijsko področje bavarskega plemstva in Cerkve, so novi kolonisti v večini primerov prišli z Bavarske in razlika med domačimi in pripeljanimi kolonisti se je v glavnem kazala in pokrivala z razliko med slovansko in nemško govorečim agrarnim prebivalstvom.²⁵⁵ Bilo pa je tudi drugače: ko so oglejski patriarhi po prenehanju madžarskih plenilnih pohodov v drugi polovici 10. stoletja obnavljali gospodarske resurse Furlanije, v kateri je bilo staro prebivalstvo v veliki meri zdesetkano, so v pokrajino naseljevali slovanske koloniste s sosednjega koroškega in/ali kranjskega prostora.²⁵⁶ Da je bil kot kolonist-obdelovalec zaželen vsakdo, ne glede na svoj pravni in socialni položaj ali pa etnično-jezikovno pripadnost, jasno kaže tudi dovoljenje cesarja Henrika III. tržaškemu škofu Adalgerju iz leta 1039,

²⁵² Hauptmann, *Staroslovenska družba*, 7 sl., zlasti 74; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 77 sl.; isti, Soseske, 34 sl.

²⁵³ Gl. Peter Štih, *Miti in stereotipi*, 39 sl.

²⁵⁴ To je jasno izpostavila že Vilfan, *Deutsche Kolonisation*.

²⁵⁵ Kos, *Kolonizacija in populacija*, 73 sl.; Vilfan, *Deutsche Kolonisation*, 578 sl.; Posch, *Siedlung und Bevölkerung* 414 sl.

²⁵⁶ Gl. op. 179, 180.

da si lahko pridobi kjerkoli le more ljudi in jih kot delovno silo naseli na škofijska posestva.²⁵⁷ Vse te razlike med kolonisti pri naseljevanju niso igrale nobene vloge, saj so bila v začetku intenzivneje naseljevana gospodarsko, geografsko in klimatsko ugodnejša področja, kot so ravninski, dolinski in gričevnati predeli. Šele, ko so bile možnosti poselitve v nižinskih in dolinskih predelih izkoriščene, se je kasnejša kolonizacija 13. in 14. stoletja usmerila v višji, težje dostopen, gospodarsko manj atraktiven in tudi z gozdom bolj poraščen svet.

S kolonizacijo zvezane migracije nemško govorečega agrarnega prebivalstva so povzročile tudi germanizacijo precejšnjega dela tistega ozemlja, ki ga je še v 10. stoletju v največji meri naseljevalo slovansko govoreče prebivalstvo. Zaradi povsem razumljive usmeritve kolonizacije v za naselitev in gospodarjenje ugodnejša področja, so tudi bavarski kolonisti sprva »preskočili« visokogorske doline zgornje Koroške in zgornje Štajerske, kjer se je slovanski jezik obdržal še v pozni srednji vek in se naseljevali v kotline in doline spodnje Koroške in srednje Štajerske, kot tudi na Kranjsko.²⁵⁸ Šele na tej podlagi sta se nato v poznem srednjem veku, po končani višinski kolonizaciji, ki je praviloma potekala iz najbližjih dolin, izoblikovala iz jezikovno mešanega ozemlja dva precej homogena bloka: na jugu slovenski in na severu nemški. Med seboj sta ustvarila jezikovno mejo, ki je v glavnem ostala nespremenjena do pojava nacionalnih gibanj in nasprotij v 19. stoletju, ko se je začela zopet premikati na škodo slovanskega prebivalstva, pri katerem se je do takrat že izoblikovala posebna slovenska identiteta.²⁵⁹ Procesoma, kot sta bila kolonizacija in migracija, se je tako pridružila še asimilacija, ki pa ni bila niti na severu niti na jugu popolna, saj so znotraj ene in druge večine obstojali jezikovni otoki, ki so se ohranili daleč v novi vek, nekateri, kot npr. kočevski, celo do 20. stoletja.

* * *

Trubarjeva slika, po kateri je bilo v 16. stoletju slovansko prebivalstvo notranjeavstrijskih dežel v največjem delu integrirano v nemško kulturno pokrajino, ima torej dolgo zgodovino in je razumljiva samo iz zgodovinske perspektive. Njeni glavni strukturni elementi so bili frankovska ekspanzija, državnopravna integracija v okvir nastajajočega Svetega rimskega cesarstva in z njo zvezano oblikovanje novega vladajočega sloja kot tudi vpeljava zemljiških gospodstev z vsemi posledicami za gospodarsko in družbeno življenje.

²⁵⁷ D. H. III., št. 12.

²⁵⁸ Kos, Kolonizacija in populacija, 75; Posch, Siedlung und Bevölkerung, 418.

²⁵⁹ Gl. Grafenauer, Oblikovanje, 7 sl.

Viri in literatura

Viri

- Alcuin, *Epistolae*, ed. Ernst Dümmler, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 4, Epistolae Karolini aevi 2 (Berlin 1895, ponatis 1994) 1–481.
- Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis*, ed. Friedrich Kurze, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum [7] (Hannover 1891, ponatis 1993).
- Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*, ed. Friedrich Kurze, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum [6] (Hannover 1895, ponatis 1950).
- Andrea Dandulus, *Chronica per extensum descripta aa. 46–1280*, ed. Ester Pastorello, Rerum Italicarum Scriptores 12/1 (Bologna ²1938) 1–327.
- Appendix ad Alcuini epistolas*, ed. Ernst Dümmler, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 4, Epistolae Karolini aevi 2 (Berlin 1895, ponatis 1994) 482–493.
- Breves notitiae*, ed. Fritz Lošek, Notitia Arnonis und Breves Notitiae, v: Herwig Wolfram (Hg.), Quellen zur Salzburger Frühgeschichte (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 – Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergänzungsband 22, Wien/München 2006) 88–119.
- Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia*. Znanstvenokritična izdaja, ed. Darko Dolinar/Jože Faganel, 3. dopolnjena izdaja (Ljubljana 2004).
- Ivan Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, v: isti, Zbrano delo 25 (Ljubljana 1976) 228–238.
- CDI – *Codice Diplomatico Istriano* 1–3, ed. Pietro Kandler (Trieste ²1986).
- Capitulare Aquisgranense*, ed. Alfred Boretius, Monumenta Germaniae Historica, Leges 2, Capitularia regum Francorum 1 (Hannover 1883, ponatis 1984) 170–172.
- Cassiodorus Senator; Variae*, ed. Theodor Mommsen, Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi 12 (Berlin 1894, ponatis 1981).
- Concilium Mantuanum*, ed. Albert Werminghoff, Monumenta Germaniae Historica, Concilia 2/2, Concilia aevi Karolini 2 819–842 (Hannover/Leipzig 1908, ponatis 2003) 583–589.
- Concilium universale Constantinopolitanum tertium. Concilii actiones 1–11, Actio quarta*, ed. Rudolf Riedinger, Acta conciliorum oecumenicorum 2/2,1 (Berlin 1990) št. 92.
- Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, Corpus fontium historia Byzantinae 1 (Washington DC 1967).
- Conventus episcoporum ad ripas Danubii*, ed. Albert Werminghoff, Monumenta Germaniae Historica, Concilia 2/1, Concilia aevi Karolini 1 742–817 (Hannover/Leipzig 1906, ponatis 1997) 172–176.
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. Fritz Lošek, Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg (Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 15, Hannover 1997) 90–135.
- Cosma von Prag, *Die Chronik von Böhmen*, ed. Bertold Bretholz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series 2 (Berlin 1923).
- D. A. – *Die Urkunden Arnolfs*, ed. Paul Kehr, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 3 (Berlin 1940, ponatis 1988).
- D. H. III. – *Die Urkunden Heinrichs III.*, ed. Harry Bresslau/Paul Kehr, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 5 (Hannover 1926–1931, ponatis 1993).
- D. H. IV. – *Die Urkunden Heinrichs IV.*, ed. Dietrich v. Gladiss, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 6/2 (Hannover 1952, ponatis 2001).

- D. K. III. – *Die Urkunden Karls III.*, ed. Paul Kehr, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 2 (Berlin 1937, ponatis 1984).
- D. Kar. I. – *Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Großen*, ed. Engelbert Mühlbacher, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata Karolinorum 1 (Hannover 1906, ponatis 1991).
- D. Ko. II. – *Die Urkunden Konrads II. Mit Nachträgen zu den Urkunden Heinrichs II.*, ed. Harry Bresslau, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 4 (Hannover/Leipzig 1909, ponatis 2001).
- D. L. D. – *Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren*, ed. Paul Kehr, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 1 (Berlin 1934, ponatis 1980).
- D. O. I. – *Die Urkunden Otto I.*, ed. Theodor Sickel, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 1 (Hannover 1879–1884, ponatis 1997).
- Enea Silvius Piccolomineus postea Pius PP. II., *De Europa*, ed. Adrianus van Heck, Studi e testi 398 (Città del Vaticano 2001).
- Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae*, ed. Ernst Dümmler, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 4, Epistolae Karolini aevi 2 (Berlin 1895, ponatis 1994) 494–567.
- Eugippius, *Vita sancti Severini*, ed. Rajko Bratož, Evgipij, Življenje svetega Severina (Ljubljana 1982).
- Fredegar, *Chronicae*, ed. Bruno Krusch, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum 2 (Hannover 1888, ponatis 1984) 1–168.
- Gregorii I papae *Registrum epistolarum* 1, ed. Paul Ewald/Ludwig Moritz Hartmann, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 1 (Berlin 1891, ponatis 1957).
- Gregorii I papae *Registrum epistolarum* 2, ed. Ludwig Moritz Hartmann, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 2 (Berlin 1899, ponatis 1957).
- Iohannes abbas Victoriensis, *Liber certarum historiarum*, ed. Fedor Schneider, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi [36/1–2] (Hannover/Leipzig 1909–1910).
- Inscriptiones Aquileiae* 3, ed. Johannes Baptista Brusin (Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 20, Udine 1993).
- Istarski razvod*, ed. Josip Bratulić (Pula 1989).
- Lex Baiwariorum*, ed. Ernst von Schwind, Monumenta Germaniae Historica, Leges nationum Germanicarum 5/2 (Hannover 1926, ponatis 1997) 267–473.
- Liber pontificalis*, ed. Theodor Mommsen, Monumenta Germaniae Historica, Gesta pontificum Romanorum 1 (Berlin 1898, ponatis 1982).
- MC – *Monumenta historica ducatus Carinthiae* 3, ed. August Jaksch (Klagenfurt 1904).
- Nicolai I. papae epistolae*, ed. Ernst Perels, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 6, Epistolae Karolini aevi 4 (Berlin 1925, ponatis 1995) 257–690.
- NöUB – *Niederösterreichisches Urkundenbuch* 1 (777 bis 1076), ed. Maximilian Weltin/Roman Zehetmayer (St. Pölten 2008).
- Ottokar, *Österreichische Reimchronik*, ed. Joseph Seemüller, Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken 5/1–2 (Hannover 1890, 1893).
- Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, ed. Ludwig Bethmann/Georg Waitz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX (Hannover 1878, ponatis 1988) 12–187.
- Placitum Rizianense*, ed. Harald Krahwinkler, “...in loco qui dicitur Riziano...” Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804 (Knjižnica Annales 40, Koper 2004) 67–81.

- Primus Truber, *Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*, ed. Oskar Sakrausky (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte V/1, Wien 1989).
- Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, ed. Moritz Pinder/Gustav Parthey (Berlin 1860, ponatis 1962).
- Regesta Imperii* 1, Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918, nach Johan Friedrich Böhmer neu bearb. v. Engelbert Mühlbacher, vollendet von Johann Lechner (Innsbruck ²1908).
- Statuta Salisburgensia*, ed. Georg Heinrich Pertz, Monumenta Germaniae Historica, Leges 1 (Hannover 1835, ponatis 1991) 80–81.
- SUB – *Salzburger Urkundenbuch* 2, ed. Willilbald Hauthaler/Franz Martin (Salzburg 1916).
- TB – *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen vom zehnten bis in das vierzehnten Jahrhundert*, ed. Oswald Redlich (Acta Tirolensia 1, Innsbruck 1886).
- TF – *Die Traditionen des Hochstifts Freising* 1, ed. Theodor Bitterauf (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte N. F. 4, München 1905).
- Thomas Archidiaconus Spalatensis, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, ed. Damir Karbić/Mirjana Matijević Sokol/James Ross Sweeny (Central European Medieval Texts 4, Budapest/New York 2006).
- Urbarji freisinške škofije*, ed. Pavle Blaznik (Viri za zgodovino Slovencev 4, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Ljubljana 1963).

Literatura

- Giuseppe Albertoni, Začetki razdrobljene briksenske poseti na Kranjskem v 10. in 11. stoletju, v: Matjaž Bizjak (ur.), *Blaznikov zbornik / Festschrift für Pavle Blaznik* (Ljubljana-Škofja Loka 2005) 49–59.
- Karl Amon (Hg.), *Der heilige Nonnosus von Molzbichl* (Das Kärntner Landesarchiv 27, Klagenfurt 2001).
- Karl Amon, Neue Kirchenstrukturen im Hochmittelalter, v: Karl Amon/Liebmann (Hg.), *Kirchengeschichte der Steiermark* (Graz 1993) 72–82.
- Heinrich Appelt, Arnulf von Kärnten und das Karolingerreich, v: *Kärnten in europäischer Schau* 6 (1960) 27–41.
- Heinrich Appelt, Das Herzogtum Kärnten und die territoriale Staatsbildung im Südosten, v: *Carinthia* I 166 (1976) 5–20.
- Paul M. Barford, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe* (London 2001).
- Matthias Becher, Zwischen Macht und Recht. Der Sturz Tassilos III. von Bayern 788, v: Lothar Kolmer/Christian Rohr (Hg.), *Tassilo III. von Bayern. Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert* (Regensburg 2005) 39–55.
- Bernardo Benussi, *Nel medio evo. Pagine di storia istriana* (Collana degli Atti di Centro di ricerche storiche – Rovigno 23, Trieste-Rovigno ²2004).
- Nora Berend, Introduction, v: Nora Berend (ed.), *Christianisation and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200* (Cambridge 2007) 19–27.
- Heinrich Berg, Bischöfe und Bischofsitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert, v: Herwig Wolfram/Andreas Schwarz (Hg.), *Die Bayern und ihre Nachbarn I* (Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 8, Denkschriften der Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 179, Wien 1985) 61–108.

- Claus Bertels, Carantania. Beobachtungen zur politisch-geographischen Terminologie und zur Geschichte des Landes und seiner Bevölkerung im frühen Mittelalter, v: *Carinthia I* 177 (1987) 87–196.
- France Bezlaj, *Eseji o slovenskem jeziku* (Ljubljana 1967).
- France Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika* 1 (Ljubljana 1976); 4 (Ljubljana 2005).
- France Bezlaj, Predslovanski ostanki v slovenščini, v: isti, *Zbrani jezikoslovni spisi* 1 (Ljubljana 2003) 128–147.
- France Bezlaj, *Slovenska vodna imena* 1, 2 (Dela 2. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 9, Ljubljana 1956, 1961).
- Michael Borgolte, Migrationen als transkulturelle Verflechtung im mittelalterlichen Europa. Ein neuer Pflug für alte Forschungsfelder, v: *Historische Zeitschrift* 289 (2009) 261–285.
- Michael Borgolte/Bernd Schneidmüller (Hg.), *Hybride Kulturen im mittellaterlichen Europa / Hybrid Cultures in Medieval Europe* (Europa im Mittelalter 16, Berlin 2010).
- Sebastian Brather, *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergbd. 61, Berlin-New York 2008).
- Rajko Bratož, Aquileia und der Alpen-Adria-Raum (von der Mitte des 6. Jahrhunderts bis 811), v: Günther Hödl/Johannes Grabmayer (Hg.), *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter* (2. St. Veiter Historikergespräche, Wien-Köln-Weimar 1993) 151–208.
- Rajko Bratož, Cristianesimo in Istria. Una sintesi e alcune riflessioni (con particolare riguardo allo sviluppo dell'organizzazione ecclesistica), v: Emilio Marin/Danilo Mazzoleni (a cura di), *Il Cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto medioevo. Novità e riflessioni* (Città di Vaticano 2009) 17–27.
- Rajko Bratož, Die römische Synode 680 und die Frage der Kirchenorganisation »in gentibus« im 7. Jahrhundert, v: Nenad Cambi/Emilio Marin (ur.), *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju II – Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae II* (Città del Vaticano-Split 1998) 587–602.
- Rajko Bratož, Ecclesia in gentibus. Vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo, v: Vincenc Rajšp (ur.), *Grafenauerjev zbornik* (Ljubljana 1996) 205–225.
- Rajko Bratož, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino* (Ricerche per la storia della Chiesa in Friuli 2, Udine-Gorizia 1999).
- Rajko Bratož, Koprška škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoletja, v: *Prispevki z mednarodne znanstvene konference 1400. letnica koprške škofije in omembe Slovanov v Istri* (Acta Histriae 9/1, 2001) 37–64.
- Rajko Bratož, La chiesa aquileiese e i barbari (V–VII sec.), v: Sergio Tavano/Giuseppe Bergamini/Silvano Cavazza (a cura di), *Aquileia e il suo patriarcato. Atti del Convegno Internazionale di Studio* (Udine 21–23 ottobre 1999) (Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 29, Udine 2000) 101–149.
- Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 39 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 46, Ljubljana 2014).
- Rajko Bratož, Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju, v: *Zgodovinski časopis* 46 (1992) 297–307.
- Rajko Bratož, Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja, v: *Zgodovinski časopis* 40 (1986) 363–395.
- Rajko Bratož, Razvoj zgodnjekrščanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976–1986, v: *Zgodovinski časopis* 41 (1987) 681–698.

- Rajko Bratož, Začetki oglejskega misijona med Slovani in Avari. Sestanek škofov »ad ripas Danubii« in sinoda v Čedadu 796, v: Vincenc Rajšp/Ernst Bruckmüller (ur.), *Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod* (Ljubljana 1999) 79–111.
- Rajko Bratož, Začetki slovenske etnogeneze. Dejstva, teze in hipoteze o prehodnem obdobju med antiko in srednjim vkom v prostoru med Jadranom in Donavo, v: *Goriški letnik* 30–31 (2003–2004) 265–297.
- Josip Bratulić, Istarski razvod, v: *Istarska enciklopedija* (Zagreb 2005) 332.
- Anton Cevc, *Davne sledi človeka v Kamniških Alpah. Arheološke najdbe v planinah 1995–1996* (Ljubljana 1997).
- Anton Cevc, Vorgeschichtliche Deutung der Senhütte in den Kamniker Alpen, v: *Alpes Orientales* 5 (Dela 2. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 24, Ljubljana 1969) 125–138.
- Tone Cevc, Genese der slowenischen Volkskultur, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 559–580.
- Slavko Ciglenečki, Archeological investigations of the decline of the antiquity in Slovenia, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 119–134.
- Slavko Ciglenečki, Prispevek k arheološki sliki Carneole v zgodnj srednjeveškem obdobju, v: *Histria Archaeologica* 20–21 (1989–1990) 151–164.
- Girolamo G. Corbanese, *Il Friuli, Trieste e l'Istria dalla preistoria alla caduta del patriarcato d'Aquileia. Grande atlante storico-cronologico comparata* (Udine 1983).
- Florin Curta, The early Slavs in the northern and eastern Adriatic region. A critical approach, v: *Archeologia Medievale* 37 (2010) 303–325.
- Florin Curta, *The Making of the Slavs. History and Archeology of the Lower Danube Region, C. 500–700* (Cambridge 2001).
- Giuseppe Cuscito, Antiche testimonianze cristiane a Cittanova d'Istria, v: *Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno* 19 (1988/1989) 57–73.
- Dragotin Cvetko, *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem* 1 (Ljubljana 1958).
- Natalia Daniel, *Handschriften des zehnten Jahrhunderts aus der Freisinger Dombibliothek. Studien über Schriftcharakter und Herkunft der nachkarolingischen und ottonischen Handschriften einer bayerischen Bibliothek* (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 11, München 1973).
- Clemens Dasler, *Forst und Wildbann im frühen deutschen Reich. Die königlichen Privilegien für die Reichskirche vom 9. bis zum 12. Jahrhundert* (Dissertationen zur mittelalterlichen Geschichte 10, Köln-Weimar-Wien 2001).
- Josef Deér, Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches, v: Helmut Beumann (Hg.), *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben. Bd. 1: Persönlichkeit und Geschichte* (Düsseldorf 1967) 719–791.
- Cornelio Cesare Desinan, Nomi locali e storia friulana dal 900 al 1250, v: Giuseppe Fornasir (a cura di), *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstafen. Atti del convegno internazionale di studio* (Udine 1983) 19–41.
- Cornelio Cesare Desinan, *Problemi di toponomastica Friulana* 2 (Udine 1977).
- Heimo Dolenz, Christoph Baur (Hg.), *Die Karnburg. Forschungen zu Kärntens Königspfalz 2006–2010* (Klagenfurt 2011).

- Alfons Dopsch, *Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenslaven* (Weimar 1909).
- Heinz Dopsch, Arnolf und der Südosten – Karantanien, Mähren, Ungarn, v: Franz Fuchs/Peter Schmid (Hg.), *Kaiser Arnolf. Das ostfränkische Reich am Ende des 9. Jahrhundert* (Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte Beiheft 19, München 2002) 143–186.
- Heinz Dopsch, Der heilige Rupert in Salzburg, v: *Hl. Rupert von Salzburg 969–1996* (Katalog der Ausstellung, Salzburg 1996) 66–88.
- Heinz Dopsch, Der Kärntner Fürstenstein im Spiegel der mittelalterlichen Schriftquellen, v: Sabine Nikolay, *Der Kärntner Fürstenstein im Bild. Darstellungen eines europäischen Reichtdenkmales* (Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach 2010) 215–260.
- Heinz Dopsch, Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Verwandtschaft, v: *Festgabe zum 900-Jahrjubiläum des Bistums Gurk 1072–1972* Tl. 1 (Carinthia I 161, 1971) 95–123.
- Heinz Dopsch, Die Stifterfamilie von St. Georgen und ihre Gründung – Bayerischer Hochadel als Klosterstifter in Kärnten, v: Johannes Sacherer (Hg.), *1000 Jahre Stift St. Georgen am Längsee. Frauen zwischen benediktinischem Ideal und monastischer Wirklichkeit. Festschrift* (Beiträge des Symposiums zur Geschichte des ehemaligen Benediktinerinnenklosters St. Georgen am Längsee aus Anlass des 1000 Jahr-Jubiläums vom 29. bis 31. Mai 2003, St. Georgen am Längsee 2003) 99–139.
- Heinz Dopsch, Die Zeit der Karolinger und Ottonen, v: Heinz Dopsch (Hg.), *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1* (Salzburg ²1983) 157–228.
- Heinz Dopsch, Rupert, Virgil und die Salzburger Slawenmission, v: *1000 Jahre Ostarrichi – seine christliche Vorgeschichte. Mission und Glaube im Austausch zwischen Orient und Okzident* (Pro Oriente 19, Innsbruck 1997) 88–139.
- Heinz Dopsch, Salzburg als Missions- und Kirchenzentrum, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 2* (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 659–692.
- Heinz Dopsch, Zum Anteil der Romanen und ihrer Kultur an der Stammesbildung der Bajuwaren, v: Hermann Dannheimer/Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788* (Kornneuburg 1988) 47–54.
- Ivan Dujčev, Die Responsa Nicolai I. papae ad Consulta Bulgarorum, v: *Festschrift zum 200-jährigen Bestand des Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien 1* (Wien 1949) 343–362.
- Danijel Dzino, ‚Becoming Slav‘, ‚Becoming Croat‘. New Approaches in Research of Identities in post-Roman Illyricum, v: *Hortus Artium Medievalium* 14 (2008) 195–206.
- Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450 12, Leiden-Boston 2010).
- Danijel Dzino, Novi pristupi izučavanja hrvatskog identiteta, v: *Radovi Zavoda za Hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 41 (2009) 33–54.
- Stefan Eichert, *Die frühmittelalterlichen Grabfunde Kärntens. Die materielle Kultur Karantanien anhand der Grabfunde vom Ende der Spätantike bis ins 11. Jahrhundert* (Aus Forschung und Kunst 37, Klagenfurt 2010).
- Stefan Eichert, Grabelsdorf – villa Gabrielis. Betrachtungen zur Entwicklung einer Siedlung vom 7. bis ins 11. Jahrhundert, v: *Carinthia I* 200 (2010) 105–132.
- Stefan Esders, Regionale Selbstbehauptung zwischen Byzanz und dem Frankenreich. Die inquisitio der Rechtsgewohnheiten Istriens durch die Sendboten Karls des Großen und Pippins von Italien, v: Stefan Esders/Thomas Scharff (Hg.), *Eid und Wahrheitssuche. Studien zu rechtlichen Befragungspraktiken in Mittelalter und frühen Neuzeit* (Gesellschaft, Kultur und Schrift. Mediävistische Beiträge 7, Frankfurt am Main 1999) 49–112.

- Giorgio Fedalto, *Aquileia, una chiesa due patriarcati* (Scrittori della chiesa di Aquileia 1, Città Nuova 1999).
- Jasna Fischer (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije (1848–1992)* 1 (Ljubljana 2005).
- Karl Forstner, Maximilianszell – Der Heilige und sein Kloster in der karolingischen Überlieferung, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 150 (2010) 9–47.
- Giovanni Frau, L'insediamento umano in Friuli fino al mille sulla base della toponomastica, v: *Paolo Diacono e il Friuli altomedioevale (secc. VI–X). Atti del XIV Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo* (Spoleto 2001) 738–741.
- Claudia Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens 1* (Klagenfurt 1984).
- Herwig Friesinger, Alpenlawen und Bayern, v: Joachim Herrmann (Hg.), *Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur* (Leipzig-Jena-Berlin 1986) 109–122.
- Wolfgang H. Fritze, Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter, v: *Zeitschrift für Ostforschung* 28 (1979) 498–545.
- Branko Fučić, *Glagoljski natpisi* (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 57, Zagreb 1982).
- Stane Gabrovec, Prazgodovinsko-arheološko gradivo za preučevanje rala na Slovenskem, v: *Slovenski etnograf* 8 (1955) 9–30.
- Patrick Geary, Die Bedeutung von Religion und Bekehrung im frühen Mittelalter, v: Dieter Geuenich (Hg.), *Die Franken und die Alemannen bis zur »Schlacht von Zülpich« (496/97)* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergbd. 19, Berlin-New York 1998) 438–450.
- Patrick J. Geary, *Mit narodov. Srednjeveški izvori Evrope* (Ljubljana 2005).
- Jochen Giesler, *Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zur archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Teil 2: Historische Interpretation* (Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie 1, Rhaden/Westfalen 1997).
- Johannes Gießauf, *Barbaren – Monster – Gottesgeißeln. Steppennomaden im europäischen Spiegel der Spätantike und des Mittelalters* (Graz 2006).
- Franz Glaser, Das Münster in Molzbichl, das älteste Kloster Kärntens, v: *Carinthia* I 179 (1989) 99–124.
- Franz Glaser, Der Untergang der Antike und ihr Nachleben in Noricum, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 199–218.
- Franz Glaser, Die Römerzeit im Alpen-Adria-Gebiet, v: Andreas Moritsch (Hg.), *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region* (Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj 2001) 51–88.
- Franz Glaser, *Frühes Christentum im Alpenraum. Eine archäologische Entdeckungsreise* (Darmstadt 1997).
- Franz Glaser, Inschrift karantanischer Kirchenstifter, v: *Archäologie Österreichs* 10/1 (1999) 19–22.
- Paul Gleirscher, Die Karnburg im Kärntner Zollfeld. Vom königlichen Wirtschaftshof zur Residenz des Gewaltboten, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 119 (2011) 287–310.
- Paul Gleirscher, Ein karantanischer Adelsfriedhof über Grabelsdorf, v: Franz Nikolasch (Hg.), *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten* (2005) 56–68.
- Paul Gleirscher, *Karantanien. Das slawische Kärnten* (Klagenfurt 2000).
- Paul Gleirscher, Neues zum Gracarca-Friedhof über Grabelsdorf. Gracarca-Bericht 2, v: *Carinthia* I 186 (1996) 11–45.

- Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Serie A: Lateinische Namen bis 900*, Bd. II/7, hg. von Jadran Ferluga/Manfred Hellmann/Frank Kämpfer/Herbert Ludat/Klaus Zernack (Wiesbaden 1982).
- Boris Golec, Was bedeutet »slowenisch« und »deutsch« in den krainischen und untersteirischen Städten der Frühen Neuzeit?, v: Harald Heppner (Hg.), *Slowenen und Deutschen im gemeinsamen Raum. Neue Forschungen zu einem komplexen Thema* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 38, München 2002) 37–64.
- Johannes Grabmayer, Freising in Kärnten, v: Hubert Glaser (Hg.), *Hochsift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte* (München 1999) 319–332.
- Bogo Grafenauer, Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanischen Raumes, v: *Alpes Orientales* 5 (Dela II. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 24, Ljubljana 1969) 55–85.
- Bogo Grafenauer, Hrvati u Karantaniji, v: *Historijski zbornik* 11–12 (1958–1959) 207–231.
- Bogo Grafenauer, Karantanski temelji koroške vojvodine, v: *Zgodovinski časopis* 31 (1977) 133–154.
- Bogo Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete, v: *Arheološki vestnik* 21–22 (1970–1971) 17–32.
- Bogo Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, v: *Zgodovinski časopis* 4 (1950) 23–126.
- Bogo Grafenauer, Ob tisočstiristoletnici slovanske naselitve na današnje slovensko narodnostno ozemlje, v: *Pavel Diakon, Zgodovina Langobardov* (Maribor 1988) 321–422.
- Bogo Grafenauer, *Oblikovanje severne slovenske narodne meje* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 10, Ljubljana 1994).
- Bogo Grafenauer, Poljedelsko orodje, v: Pavle Blaznik/Bogo Grafenauer/Sergij Vilfan (red.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1: Agrarno gospodarstvo* (Ljubljana 1970) 201–218.
- Bogo Grafenauer, Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage, v: *Zgodovinski časopis* 9 (1955) 145–153.
- Bogo Grafenauer, Slovensko-romanska meja – ločnica in povezava, v: *Zgodovinski časopis* 41 (1997) 5–18.
- Bogo Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 7, Ljubljana 1952).
- Bogo Grafenauer, Vprašanja županov, »Hrvatov« in ustoličevanja koroških vojvod, v: *Naša sodobnost* 3/2 (1955) 1125–1146.
- Ivan Grafenauer, *Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Čina nad' isповѣдаjaštiim' se* (Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 13/2, 1936).
- Ivan Grafenauer, Najstarejši slovenski »Kirielejsoni«, v: *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 23 (1942) 63–73.
- František Graus, Slavs and Germans, v: Nora Berend (ed.) *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages* (The Expansion of Latin Europe, 1000 – 1500, Vol. 5, Farnham-Burlington 2012) 149–176.
- Mitja Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani / Die frühen Slawen. Zgodnjerednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen* (Ljubljana 2002).
- Matthias Hardt, Der Supan. Ein Forschungsbericht, v: *Zeitschrift für Ostforschung* 39 (1990) 161–171.
- Reinhard Härtel, Slawische Personennamen westlich der Soča im Hochmittelalter, v: Vincenc Rajšp (ur.), *Grafenauerjev zbornik* (Ljubljana 1996) 343–358.
- Albert Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* 2 (Berlin-Leipzig ²1954).

- Ljudmil Hauptmann, Der kärntnische Pfalzgraf, v: *Südostforschungen* 15 (1956) 108–123.
- Ljudmil Hauptmann, Hema i Svetopuk, v: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 255 (1936) 221–246.
- Ljudmil Hauptmann, Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 36 (1915) 229–287.
- Ljudmil Hauptmann, Postanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi, v: *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 2 (1920) 210–250.
- Ljudmil Hauptmann, Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize 15. stoletja, v: *Kosov zbornik* (=Zgodovinski časopis 6–7, 1952–1953) 270–284.
- Ljudmil Hauptmann, *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 10, Ljubljana 1954).
- Ljudmil Hauptmann, »Zemaljski sudac« u Švapskom zrcalu, v: *Istoriski časopis* 5 (1954–1955) 131–138.
- Bernd Hausberger, Mission: Kontinuität und Grenzen eines universalen Anspruchs, v: isti (Hg.), *Im Zeichen des Kreuzes. Mission, Macht und Kulturtransfer seit dem Mittelalter* (Expansion – Interaktion – Akkulturation. Historische Skizzen zur Europäisierung Europas und der Welt 7, Wien 2004) 9–25.
- Bernd Hausberger (Hg.), *Im Zeichen des Kreuzes. Mission, Macht und Kulturtransfer seit dem Mittelalter* (Expansion, Interaktion, Akkulturation. Historische Skizzen zur Europäisierung Europas und der Welt 7, Wien 2004).
- Lothar Heiser, *Die Responsa ad consulta Bulgarorum des Papstes Nikolaus I. (858–867)* (Trier 1979).
- Klaus Herbers, Europa und seine Grenzen im Mittelalter, v: Klaus Herbers/Nikolas Jaspert (Hg.), *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa* (Europa im Mittelalter 7, Berlin 2007) 21–41.
- Joachim Herrmann (Hg.), *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert* (Berlin 1985).
- Joachim Herrmann (Hg.), *Die Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur* (Leipzig-Jena-Berlin 1986).
- Janez Höfler, *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku* (Ljubljana 2013).
- Joachim Hösler, *Von Krain zu Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution 1768 bis 1848* (Südosteuropäische Arbeiten 126, München 2006).
- Georg Holzer, Zur Sprache des mittelalterlichen Slaventums in Österreich, v: *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 48 (2002) 57–63.
- Istra med Vzhodom in Zahodom. Ob 1200-letnici Rižanskega zbora* (Acta Histriae 13/1, Koper 2005).
- Joachim Jahn, *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger* (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 35, Stuttgart 1991).
- Jörg Jarnut, Germanisch. Plädoyer für die Abschaffung eines obsoleten Zentralbegriffs der Mittelalterforschung, v: Walter Pohl (Hg.), *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters* (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Denkschriften 322, Wien 2004) 107–113.
- Nikolas Jaspert, Grenzen und Grenzräume im Mittelalter. Forschungen, Konzepte, Begriffe, v: Klaus Herbers/Nikolas Jaspert (Hg.), *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa* (Europa im Mittelalter 7, Berlin 2007) 43–70.

- Hans-Dietrich Kahl, Das Fürstentum Karantanien und die Anfänge seiner Christianisierung, v: isti, *Streifzüge durch das Mittelalters des Ostalpenraumes. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)*, Hg. von Rajko Bratož/Peter Štih (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 37 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 36, Ljubljana 2008) 89–151.
- Hans-Dietrich Kahl, *Der Millstätter Domitian. Abklopfen einer problematischen Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpendslawen Oberkärntens* (Vorträge und Forschungen Sonderbd. 46, Stuttgart 1999).
- Hans-Dietrich Kahl, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)* (kot supplementum k Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, Situla 39 supplementum – Razprave I. razreda SAZU 20, Ljubljana 2002).
- Hans-Dietrich Kahl, Die Karolingerpfalz Karnburg, v: isti, *Streifzüge durch das Mittelalters des Ostalpenraumes. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)*, Hg. von Rajko Bratož/Peter Štih (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 37 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 36, Ljubljana 2008) 197–222.
- Hans-Dietrich Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Ausgewählte Studien 1953–2008* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450 4, Leiden-Boston 2011).
- Hans-Dietrich Kahl, Kultbilder im Vorchristlichen Slawentum. Sondierungsgänge an Hand eines Marmorfragments aus Kärnten mit Ausblicken auf den Quellenwert von Schriftzeugnissen des 8.–12. Jh., v: *Studia mythologica Slavica* 8 (2005) 9–55.
- Hans-Dietrich Kahl, Virgil und die Salzburger Slawenmission, v: Heinz Dopsch/Roswitha Juffinger (Hg.), *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter. Beiträge des Internationalen Symposiums vom 21.–24. September 1984 in der Salzburger Residenz* (Salzburg 1985) 112–121.
- Špela Karo, *Ozemlje današnje Slovenije med avarskimi vojnami in madžarskimi vpadi v luči arheoloških najdb* (doktorska disertacija, tipkopis, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2007).
- Kurt Karpf, Das Kloster Molzbichl – ein Missionszentrum des 8. Jahrhunderts in Karantanien, v: *Carinthia I* 179 (1989) 125–140.
- Kurt Karpf, *Frühmittelalterliche Flechwerksteine in Karantanien. Marmorne Kirchengestaltungen aus tassilonisch-karolingischer Zeit* (Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 8, Innsbruck 2001).
- Kurt Karpf, Repräsentation und Kirchenbau. Zur Ausstattung karantanischer Eigenkirchen im 8./9. Jahrhundert, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 2 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 711–730.
- Kurt Karpf, Slawische Fürsten und bairischer Adel. Das frühmittelalterliche Karantanien am Schnittpunkt zweier Kulturen, v: *Hortus artium medievalium* 8 (2002) 209–222.
- Stefan Karwiese, Von der ecclesia Petenas zur ecclesia Petenensis. Neue Überlegungen zur Frühzeit der Salzburger Kirche, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 101 (1993) 228–280.
- Radoslav Katičić, *Ein Ausblick auf die slawischsprachige Völkerwelt im Südosten* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung 37, Wien 1996).
- Ernst Klebel, Das Fortleben des Namens »Noricum« im Mittelalter, v: *Carinthia I* 146 (1956) 481–492.

- Ernst Klebel, Der Einbau Karantaniens in das ostfränkische und deutsche Reich, v: *Carinthia* I 150 (1960) 663–692.
- Ernst Klebel, Über die Städte Istriens, v: *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens* (Vorträge und Forschungen 4, Lindau-Kostanz 1958) 41–62.
- Ernst Klebel, *Zur Geschichte der Pfarren und Kirchen Kärntens I. bis III. Teil* (Fotomechanischer Nachdruck aus Carinthia I, Klagenfurt ²1990).
- Franc Ksaver Lukman, *Gregorij Veliki in njegova doba* (Celje 1980).
- Milko Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 11/3, Ljubljana 1936).
- Milko Kos, K poročilu Pavla Diakona o Slovencih, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 157–169.
- Milko Kos, K postanku slovenske zapadne meje, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 170–181.
- Milko Kos, Kolonizacija in populacija v srednjem veku, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1: Agrarno gospodarstvo* (Ljubljana 1970) 67–88.
- Milko Kos, Naselitev Gorenjske v ranem srednjem veku, v: *Arheološki vestnik* 21–22 (1970–1971) 7–16.
- Milko Kos, Nove študije k freisinškim spomenikom, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 88–107.
- Milko Kos, O bolgarskem knezu Alcioku in slovenskem knezu Valuku, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 145–150.
- Milko Kos, O prevzemu antičnih krajevnih imen na slovenskem ozemlju, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 133–141.
- Milko Kos, O starejši slovanski kolonizaciji v Istri, v: *Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 1 (1950) 53–82.
- Milko Kos, Paleografske in historične študije k freisinškim spomenikom, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 53–87.
- Milko Kos, Vlahi in vlaška imena med Slovenci, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 121–132.
- Jernej Kosi, *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja* (Ljubljana 2013).
- Miha Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem* (Thesaurus memoriae – Opuscula 1, Ljubljana 2009).
- Harald Krahwinkler, Ausgewählte Slaven-Ethnonyme und ihre historische Deutung, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 403–423.
- Harald Krahwinkler, Die Langobarden und Kärnten, v: Karl Anderwald/Peter Karpf/Hellwig Valentin (Hg.), *Kärnten Jahrbuch für Politik 2000* (Klagenfurt 2000) 58–60.
- Harald Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünftes bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien-Köln-Weimar 1992).
- Harald Krahwinkler, “...in loco qui dicitur Riziano...” Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / *Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804* (Knjižnica Annales 40, Koper 2004).

- Harald Krahwinkler, Herwig Wolfram, Der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter, v: Andreas Moritsch (Hg.), *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region* (Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj 2001) 89–122.
- Eberhard Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten 1. Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart im Spiegel der Namen* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 50, Klagenfurt 1956).
- Hans Krawarik, Zu frühen Besiedlung der »Regio Zellia«, v: *Carinthia* I 186 (1996) 463–497.
- Otto Kronsteiner, *Die alpenlawischen Personennamen* (Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 2, Wien 1975).
- Otto Kronsteiner, Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe?, v: *Wiener slavistisches Jahrbuch* 24 (1978) 137–157.
- Heinrich Kunstmann, Samo, Dervanus und der Slovenenfürst Wallucus, v: *Die Welt der Slaven* 25/1 (N. F. 4/1) (1980) 171–177.
- Maurizio Levak, *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave* (Zagreb 2007).
- Friedrich Lotter, (v sodelovanju z:) Rajko Bratož, Helmut Castritius, *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600)* (Ljubljana 2005).
- Uwe Ludwig, *Transalpine Beziehungen der Karolingerzeit im Spiegel der Memorialüberlieferung. Prosopographische und sozialgeschichtliche Studien unter besonderer Berücksichtigung des Liber vitae von San Salvatore in Brescia und des Evangeliars von Cividale* (Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 25, Hannover 1999).
- Brigitte Mader, Die frühmittelalterlichen Slawen in Friaul aus der Sicht der Toponyme, v: *Cultura in Friuli. Ommaggio a Giuseppe Marchetti* (Udine 1988) 35–42.
- Gorazd Makarovič, *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke. Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo* (Ljubljana 2008).
- Josip Mal, *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen* (Ljubljana 1939).
- Phaedon Malingoudis, Die Institution des župans als Problem der frühslawischen Geschichte, v: *Cyrrilomethodianum* 2 (1972–1973) 61–76.
- Lujo Margetić, La venuta degli Slavi in Istria, v: isti, *Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici* (Collana degli Atti di Centro di ricerche storiche – Rovigno 6, Trieste 1983) 145–154.
- Branko Marušić, Il castello Neapolis – Novas alla luce delle fonti archeologiche, v: *Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno* 19 (1988–1989) 9–42.
- Ernst Mayer, Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römische Grundlagen, v: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 24 (1903) 211–308.
- Ernst Mayer, *Italianische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunft Herrschaft* 2 (Leipzig 1909).
- Robert Matjašič, Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje poznoantičke povijesti Istre (Cass. Var. XII, 22, 23, 24), v: *Zgodovinski časopis* 42 (1988) 363–371.
- Robert Matjašič, Nezakcij, v: *Istarska enciklopedija* (Zagreb 2005) 533.
- Vasilij Melik, Slovenci v času Cankarjevega predavanja o jugoslovanstvu, v: isti, *Slovenci 1848–1918. Razprave in članki* (Documenta et studia historiae recentioris 15, Maribor 2002) 687–695.
- Pavle Merkù, La datazione dei toponimi Slavi in Friuli: problematiche e ipotesi, v: *Paolo Diacono e il Friuli altomedioevale (secc. VI–X). Atti del XIV Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo* (Spoleto 2001) 697–712.

- Michael Mitterauer, *Karolingische Markgrafen im Südosten. Fränkische Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel im österreichischen Raum* (Archiv für österreichische Geschichte 123, Graz-Wien-Köln 1963).
- Michael Mitterauer, Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit, v: *Carinthia* I 150 (1960) 693–726.
- Jože Mlinarič, Cerkev na Slovenskem v srednjem veku, v: Metod Benedik et al. (ur.), *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (Celje 1991) 61–91.
- Fritz Moosleitner, Die Merowingerzeit, v: Heinz Dopsch (Hg.), *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1* (Salzburg ²1983) 105–120.
- Peter Moraw, Die Mark Brandenburg im späten Mittelalter. Entwicklungsgeschichtliche Überlegungen im deutschen und europäischen Vergleich, v: Peter Moraw (Hg.), *Akkulturation und Selbstbehauptung. Studien zur Entwicklungsgeschichte der Lande zwischen Elbe/Saale und Oder im späten Mittelalter* (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berichte und Abhandlungen, Sonderbd. 6, Berlin 2001) 13–36.
- Gotbert Moro, Das Königsgut in Kärnten (800 bis etwa 1000), v: *Carinthia* I 131 (1941) 35–40.
- Gotbert Moro, Zur politischen Stellung Karantaniens im fränkischen und deutschen Reich, v: *Südostforschungen* 22 (1963) 78–96.
- Paolo Mraz, *Le milizie del comune di Trieste dal 1300 al 1550* (Civiltà del risorgimento 66, Udine 2002).
- Jakob Müller, Raba imena Slovenci v 16. stoletju, v: *Škrabčeva misel* 4 (2002) 21–41.
- Jakob Müller, Temelji slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju, v: *Slavistična revija* (= Trubarjeva številka) 56/57 (2008/2009) 166–171.
- Andrej Novak, *L'Istria nella prima età bizantina* (Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno 27, Rovigno 2007).
- Lutz E. Padberg, *Christianisierung im Mittelalter* (Darmstadt 2006).
- Giovanni Battista Pellegrini, Contatti linguistici slavo-germanico-romanzi, v: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo* (Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo 30, Spoleto 1983) 911–977.
- Hanns Pirchegger, Überblick über die territoriale Entwicklung Istriens, v: *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4* (Wien 1929) 489–531.
- Andrej Pleterski, Arheologija in nastanek Brižinskih spomenikov, v: *Zbornik Brižinski spomeniki* (Dela II. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 45, Ljubljana 1996) 27–39.
- Andrej Pleterski, *Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov* (Zbirka Zgodovinskega časopis 17, Ljubljana 1997).
- Andrej Pleterski, Sebenjski zaklad, v: *Arheološki vestnik* 38 (1987) 237–330.
- Andrej Pleterski, Vlahinje in Slovani na blejski pristavi, v: *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov* (Ljubljana 1999) 390–394.
- Andrej Pleterski, *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 30, Ljubljana 1986).
- Heinz Diether Pohl, Die linguistischen, historischen und juristischen Voraussetzungen der Zweisprachigkeit in Kärnten, v: Otto Kronsteiner, *Die slowenischen Namen Kärntens* (Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 1, Wien 1982) 5–43.
- Walter Pohl, Das Awarenreich und die »kroatischen« Ethnogenesen, v: Herwig Wolfram/Andreas Schwarz (Hg.), *Die Bayern und ihre Nachbarn 1* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Denkschriften 179, Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 8, Wien 1985) 293–298.
- Walter Pohl, »Das sanfte Joch Christi«. Zum Christentum als gestaltende Kraft im Mitteleuropa des Frühmittelalters, v: Günther Hödl/Johannes Grabmayer (Hg.), *Karantaniens und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter* (2. St. Weiter Historikergespräche, Wien-Köln-Weimar 1993) 259–280.

- Walter Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* (München 1988).
- Walter Pohl, Die Awaren und ihre Beziehungen zu den Slawen, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 341–354.
- Walter Pohl, Die Namengebung bei der Awaren, v: Dieter Guenich/Wolfgang Haubrichs/Jörg Jarnut (Hg.), *Nomen et gens. Zur historischen Aussagekraft frühmittelalterlicher Personennamen* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergänzungsbd. 16, Berlin-New York 1997) 84–93.
- Walter Pohl, *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration* (Stuttgart-Berlin-Köln 2002).
- Walter Pohl, Vom Nutzen des Germanebegriffes zwischen Antike und Mittelalter: eine forschungsgeschichtliche Perspektive, v: Dieter Hägermann/Wolfgang Haubrichs/Jörg Jarnut (Hg.), *Akkulturation. Probleme einer germanisch-romanischen Kultursynthese in Spätantike und frühem Mittelalter* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergänzungsbd. 41, Berlin-New York 2004) 18–34.
- Fritz Posch, Siedlung und Bevölkerung, v: Anna M. Drabek (Red.), *Österreich im Hochmittelalter (907 bis 1246)* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 17, Wien 1991) 359–444.
- Paul Puntschart, Carmula, v: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 26 (1931) 9–20.
- Jože Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja* (Korespondence pomembnih Slovencev 7, Ljubljana 1986)
- Jože Rajhman, *Pisma slovenskih protestantov* (Korespondence pomembnih Slovencev 11, Ljubljana 1997).
- Fran Ramovš, Alpendeutsche und Slovenen. Spomenica graškega akademskega senata in slovenstvo, v: isti, *Zbrano delo 2: Razprave in članki* (Dela II. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 23, Ljubljana 1997) 99–101.
- Helmut Reimitz, Conversion and control: The establishment of liturgical frontiers in Carolingian Pannonia, v: Walter Pohl/Ian Wood/Helmut Reimitz (eds.), *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians* (Transformation of the Roman World 10, Leiden-Boston 2001) 189–207.
- Kurt Reindl, Das Zeit der Agilolfinger (bis 788), v: Max Spindler (Hg.), *Handbuch der bayerischen Geschichte* 1 (München 1981) 101–176.
- Franc Rozman (ur.), *Sosed v zrcalu soseda od 1848 do danes / Der Nachbar im Spiegel des Nachbarn von 1848 bis heute* (Ljubljana 1995).
- Johannes Sacherer, Anmerkungen zur Entstehung der Pfarrorganisation im Bistum Gurk, v: *Carinthia* I 201 (2011) 109–130.
- Karl Schmid, Das Zeugnis der Verbrüderungsbücher zur Slawenmission, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 126 (1986) 185–205.
- Roderich Schmidt, Die Einsetzung der böhmische Herzöge auf den Thron zu Prag, v: Helmut Beumann/Walter Schröder (Hg.), *Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter* (Nationes 1, Sigmaringen 1978) 439–463.
- Gottfried Schramm, *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.–7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern* (Südosteuropäische Arbeiten 100, München 1997).
- Reiner Christoph Schwinges, Wider Heiden und Dämonen – Mission im Mittelalter, v: Hubert Herkommer/Reiner Christoph Schwinges (Hg.), *Engel, Teufel und Dämonen. Einblicke in die Geisterwelt des Mittelalters* (Basel 2006) 9–32.
- Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1 (Zagreb 1971), 2 (Zagreb 1973).
- Franjo Smiljanič, O položaju i funkciji župana u hrvatskim vrelima od 9. do 16. stoljeća, v: *Povijesni prilozi* 26 (2007) 33–101.

- Ulrich Steinmann, Die älteste Zeremonie der Herzogseinsetzung und ihre Umgestaltung durch die Habsburger, v: *Carinthia* I 157 (1967) 469–497.
- Christoph Stiegmann/Martin Korker/Wolfgang Walter (Hg), *Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter. Bd. 1: Essays* (Paderborn 2013).
- Robert Svetina, Zur Bedeutung Karantanien für die Politik der ostfränkischen Karolinger Arnulf »von Kärnten« und Karlmann, v: *Carinthia* I 188 (1998) 157–183.
- Erik Szameit, Karantanien im Spannungsfeld zwischen Awaren und Baiern, v: Wilhelm Richard Baier/Diether Kramer (Hg.), *Karantanien. Mutter von Kärnten und Steiermark* (Studia Carinthiaca 22, Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj 2003) 37–54.
- Erik Szameit, Kärnten und die Slawen, v: Karl Anderwald/Peter Karpf/Hellwig Valentin (Hg.), *Kärnten Jahrbuch für Politik 2000* (Klagenfurt 2000) 71–98.
- Erik Szameit, Merowingisch-karantanisch-awarische Beziehungen im Spiegel archäologischer Bodenfunde des 8. Jahrhunderts, v: *Neues aus Alt-Villach* 31 (1994) 7–24.
- Erik Szameit, Zum archäologischen Bild der frühen Slawen in Österreich. Mit Fragen zur ethnischen Bestimmung karolingerzeitlichen Gräberfelder im Ostalpenraum, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 507–547.
- Erik Szameit, Peter Stadler, Das frühmittelalterliche Grab von Grabelsdorf bei St. Kanzian am Klopeinersee, Kärnten, v: *Archeologia Austriaca* 77 (1993) 213–242.
- Jaroslav Šašel, Antiqui barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Ostnoricums und Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert nach den Schriftquellen, v: isti, *Opera selecta* (Situla 30, Ljubljana 1992) 746–760.
- Jaroslav Šašel, Der Ostalpenbereich zwischen 550 und 650 n. Chr., v: isti, *Opera selecta* (Situla 30, Ljubljana 1992) 821–830.
- Jaroslav Šašel, Zur historischen Ethnographie des mittleren Donaupraumes, v: isti, *Opera selecta* (Situla 30, Ljubljana 1992) 761–765.
- Jaroslav Šašel, Zur verwaltungstechnischen Zugehörigkeit Emonas, v: isti, *Opera Selecta* (Situla 30, Ljubljana 1992) 707–714.
- Marjeta Šašel Kos, Emona was in Italy, not in Pannonia, v: Marjeta Šašel Kos/Peter Scherrer/Bruna Kuntić Makvić/László Borhy (eds.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia* (Situla 41–42, Ljubljana 2003) 11–19.
- Katja Škrubej, »Ritus gentis« Slovanov v vzhodnih Alpah. Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva (Ljubljana 2002).
- Peter Štih, Državne tvorbe v srednjem veku na slovenskem ozemlju, v: *Od držav na Slovenskem do slovenske države* (Kočevje 2004) 13–46.
- Peter Štih, Glose k novi monografiji o Karantaniji, v: *Zgodovinski časopis* 58 (2004) 467–487.
- Peter Štih, Integracija Karantancev in drugih alpskih Slovanov v frankovsko-otonsko cesarstvo, v: *Zgodovinski časopis* 68 (2014) 8–27.
- Peter Štih, Istra na začetku frankovske oblasti in v kontekstu razmer med severnim Jadranom in srednjo Donavo, v: *Istra med Vzhodom in Zahodom. Ob 1200-letnici Rižanskega zbora* (Acta Histriae 13/1, Koper 2005) 1–20.
- Peter Štih, Istra v času ustanovitve koprške škofije, v: *Prispevki z mednarodne znanstvene konference 1400. letnica koprške škofije in omembe Slovanov v Istri* (Acta Histriae 9/1, 2001) 1–36.
- Peter Štih, Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju, v: Matjaž Bizjak (ur.), *Blaznikov zbornik / Festschrift für Pavle Blaznik* (Ljubljana-Škofja Loka 2005) 35–48.

- Peter Štih, K zgodovini gozda in njegovi terminologiji v zgodnejših stoletjih srednjega veka v alpsko-jadranskem prostoru, v: Peter Štih/Biba Teržan/Slavko Splival (ur.), *Zbornik ob stoletnici akad. Antona Vrtaše* (Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 31, Ljubljana 2015) 127–142.
- Peter Štih, Karantanci – zgodnjerednjeveško ljudstvo med Vzhodom in Zahodom, v: *Zgodovinski časopis* 61 (2007) 47–58.
- Peter Štih, Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadjem pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji, v: *Zgodovinski časopis* 69 (2015) 8–40.
- Peter Štih, Kranjska (Carniola) v zgodnjem srednjem veku, v: Janko Kos et al. (ur.), *Zbornik Brižinski spomeniki* (Dela II. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 45, Ljubljana 1996) 13–26.
- Peter Štih, Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine, v: Mitja Ferenc/Branka Petkovšek (ur.), *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, Ljubljana 2006) 25–47.
- Peter Štih, Novi poskusi reševanja problematike Hrvata u Karantaniji, v: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata* (Zagreb 1995) 122–139.
- Peter Štih, O prvih prejemnikih kraljeve zemlje na Kranjskem. Nekaj opažanj k listini cesarja Otona II. za freisinskega škofa Abrahama iz leta 989 (D. O. III., št. 58), v: *Loški razgledi* 60 (2014) 65–77.
- Peter Štih, O vzhodni meji Italije in o razmerah ter razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku, v: Darja Mihelič (ur.), *Gestrinov zbornik* (Ljubljana 1999) 103–123.
- Peter Štih, Od Karniole do Kranjske – dolga in zapletena pot nastanka dežele, v: *Studia Valvasoriana. Zbornik spremljanih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre des Hertzogthums Crain v slovenski jezik* (Ljubljana 2014) 465–500.
- Peter Štih, *Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku. Osnovne poteze zgodovinskega razvoja od začetka 6. do konca 9. stoletja* (Ljubljana 2001).
- Peter Štih, Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovanskem naseljenem prostoru v Vzhodnih Alpah, v: *Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)* (Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 17, Ljubljana 1995) 21–45.
- Peter Štih, Priwina, slawischer Fürst oder fränkischer Graf?, v: Karl Brunner/Brigitte Merta (Hg.), *Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 31, Wien-München 1994) 209–222.
- Peter Štih, Rajhenburg in listina kralja Arnulfa za Valtunija iz leta 895, v: *Kronika* 61 (2013) 355–364.
- Peter Štih, Regnum Carantanum, v: *Zgodovinski časopis* 40 (1986) 215–231.
- Peter Štih, Slovenske predstave o slovensko-nemških odnosih v srednjem veku, v: *Studia Historica Slovenica* 1 (2001) 313–326.
- Peter Štih, Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 355–394.
- Peter Štih, Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami: problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi njegovo razumevanje pri Slovencih, v: *Zgodovinski časopis* 66 (2012) 306–343.

- Peter Štih, »*Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza*«. Študija o dveh listinah cesarja Otona III. za oglejskega patriarha Johannessa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412) (Nova Gorica 1999).
- Peter Štih, Zgodovinsko o Hemi Krški, v: *Hemina romarska pot*. Zbornik referatov (Podsreda 2007) 6–23.
- Marko Štuhec, *Besede, ravnanja in stvari*. Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja (Ljubljana 2009).
- Sergio Tavano, *Aquileia et Grado. Storia – arte – cultura* (Trieste ³1999).
- Sergio Tavano/Giuseppe Bergamini (a cura di), *Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale* (Ginevra-Milano 2000).
- Giovanni de Vergottini, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo* (Trieste 1974).
- Sergij Vilfan, Die deutsche Kolonisation nordöstlich der oberen Adria und ihre sozialgeschichtliche Grundlagen, v: Walter Schlesinger (Hg.), *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte* (Vorträge und Forschungen 18, Sigmaringen 1974) 567–604.
- Sergij Vilfan, Kmečko prebivalstvo po osebнем položaju, v: Pavle Blaznik/Bogo Grafenauer/Sergij Vilfan (red.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2: Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana 1980) 270–353.
- Sergij Vilfan, Koprski glavar Slovanov v avstrijsko-beneški vojni 1508–1516, v: *Kronika* 2 (1954) 24–29.
- Sergij Vilfan, *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941* (Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968).
- Sergij Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, v: Pavle Blaznik/Bogo Grafenauer/Sergij Vilfan (red.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2: Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana 1980) 9–74.
- Sergij Vilfan, Zemljiška gospodstva, v: Pavle Blaznik/Bogo Grafenauer/Sergij Vilfan (red.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2: Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana 1980) 75–239.
- Sergij Vilfan, *Zgodovinska pravotovornost in Slovenci* (Pravna obzorja 5, Ljubljana 1996).
- Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana 2006).
- Lothar Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen Zwischen Byzanz und Abendland* (Enzyklopädie der Byzantinistik 51, Amsterdam 1976).
- Brigitte Wavra, *Salzburg und Hamburg. Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit* (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 179, Berlin 1991).
- Ingo Wiwjorra, *Der Germanenmythos. Konstruktion einer Weltanschauung in der Altertumsforschung des 19. Jahrhunderts* (Darmstadt 2006).
- Hartmut Wolf, Vermutungen zum Ende antiker Lebensformen im südöstlichen Alpenraum, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 27–40.
- Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Herausgegeben, übersetzt, kommentiert und um Epistola Theotmarii wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt (Ljubljana/Laibach ³2013).

- Herwig Wolfram, Der Zeitpunkt der Einführung der Grafschaftsverfassung in Karantanien, v: Gerhardt Pferschy (Hg.), *Siedlung, Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag* (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 12, 1981) 313–317.
- Herwig Wolfram, *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907* (Wien 1995).
- Herwig Wolfram, Karantanija med vzhodom in zahodom, v: *Zgodovinski časopis* 45 (1991) 177–187.
- Herwig Wolfram, Les Carantaniens, le premier peuple slave baptisé, v: Michel Rouche (ed.), *CLOVIS. Histoire et Mémoire II* (Actes du Colloque international d'histoire de Reims 1996, Paris 1997) 279–287.
- Herwig Wolfram, Liudewit und Priwina. Ein institutioneller Vergleich, v: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert* (Nitra 1984) 291–296.
- Herwig Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte Ergänzungsbd. 31, Wien-München 1995).
- Herwig Wolfram, Slavic princes in the Carolingian marches of Bavaria, v: *Hortus artium medievalium* 8 (Zagreb 2002) 205–208.
- Herwig Wolfram, Slawische Herrschaftsbildungen im pannonischen Raum als Voraussetzung für die Slawenmission, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 126 (1986) 245–253.
- Herwig Wolfram, Überlegungen zur politischen Situation der Slawen im heutigen Oberösterreich (8.–10. Jahrhundert), v: Kurt Holter (Red.), *Baiern und Slawen in Oberösterreich* (Schriftenreihe des Oberösterreichischen Musealvereins 10, Wels 1980) 17–24.
- Ian Wood, Die Missionierung Europas im frühen Mittelalter, v: Bernd Hausberger (Hg.), *Im Zeichen des Kreuzes. Mission, Macht und Kulturtransfer seit dem Mittelalter* (Expansion – Interaktion – Akkulturation. Historische Skizzen zur Europäisierung Europas und der Welt 7, Wien 2004) 27–49.
- Franz Zagiba, *Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter* (Annales instituti Slavici. Veröffentlichungen des Institutum Salisburgo-Ratisbonense Slavicum 7, Wien-Köln-Graz 1971).
- Franz Zagiba, »Krlēš« und »Christe keinādo« bei der Begrüssung Thietmars als ersten Bischof von Prag im Jahr 1076, v: *Millenium dioeceseos Pragensis 973–1973. Beiträge zur Kirchengeschichte Mitteleuropas im 9.–11. Jahrhundert* (Annales instituti Slavici. Veröffentlichungen des Institutum Salisburgo-Ratisbonense Slavicum 8, Wien-Köln-Graz 1974) 119–126.
- Roman Zehetmayer (Hg.), *Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich* (Katalog zur Ausstellung des Niederösterreichischen Landesarchivs, St. Pölten 2007).
- Daniel Ziemann, *Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jh.)* (Kölner historische Abhandlungen 43, Köln/Weimar/Wien 2007).
- Erich Zöllner, Awarisches Namensgut in Bayern und Österreich, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 57 (1950) 244–266.
- Aleš Žužek, Naselitev Slovanov v vzhodnoalpski prostor, v: *Zgodovinski časopis* 61 (2007) 261–287.
- Maja Žvanut, *Od viteza do gospoda* (Ljubljana 1994).

ZUSAMMENFASSUNG

**Konfrontation, Akkulturation und Integration am
Berührungspunkt der romanischen, germanischen und
slawischen Welt****von Peter Štih**

Die teilweise geänderte deutsche Fassung dieses Beitrages wurde veröffentlicht in *Reinhard Härtel (Hg.), Akkulturation im Mittelalter (Vorträge und Forschungen 78, Ostfildern 2014) 235–294*.

ISSN 0350-5774

ZČ | Ljubljana | 70 | 2016 | št. 1-2 (153) | str. 1-282